

הדרה* ודימוי שלילי

אי-שוויון בתקשורת הישראלית

* הדרה: הרחקה, דחיקה לשוליים, הוצאה מהכלל, exclusion.

נעמה ישובי

אלי אברהם

ויקי שירן

עיסאם אבו-ריא

ענת פירסט

יולי חרומצ'נקו

דפנה למיש

דודי זילברשלג

גייל אוסלנדר

עמית קמה

עריכה: נעמה ישובי

יולי 2001

"ביסוד כבוד האדם מונח גם חופש הביטוי. כבודו של אדם כאדם נפגע אם אין נותנים לו להביע את אשר עם ליבו ואם אין נותנים לו להתפתח על-ידי שמיעת דעותיהם של אחרים."¹

חוברת זו יוצאת לאור כחלק מניסיון למפות דפוסי אי-שוויון בחברה הישראלית. חוברת קודמת "איפה ואיפה - מאזן השוויון בישראל", שעסקה באי-שוויון בעבודה, בחינוך ובפלילים, יצאה לאור בדצמבר 1999. הפעם מבקשת האגודה לזכויות האזרח בישראל למקד את תשומת הלב לסוגיית אי-השוויון בתקשורת ובמיוחד בשידור הציבורי: העדר נגישות מספקת לכלי התקשורת, הדרת קבוצות שונות בישראל מהמרחב התקשורתי והתייחסות סטריאוטיפית לקבוצות אלו. יש לציין כי בשנים האחרונות ניכרת מודעות רבה יותר לסוגיות הללו, אולם עדיין פירותיה של מודעות זו מעטים. מסמך זה בא להצביע על הצורך להגביר את הנגישות של כלל הציבור הישראלי לכלי השידור הציבוריים ואת הגיוון בהם. זאת, כמובן, מבלי לפגוע בחופש העיתונות. אנו סבורים כי הבטחת הנגישות לכלי התקשורת לכלל האזרחים במדינה עולה בקנה אחד עם כללי האתיקה המקצועית ועם החוקים המסדירים את פעולת כלי השידור הציבוריים.

המאמר הראשון בחוברת סוקר את הקשר בין אי-שוויון בתקשורת לזכויות האדם - חופש הביטוי, שוויון, כבוד האדם - נתייחס בו בקצרה להיבטים משפטיים של הנושא ולמצב הקיים בתקשורת כיום. בהמשך מופיעים מאמרים פרי עטם של חוקרים, אשר חקרו את יחסה של התקשורת הישראלית לקבוצות מיעוט שונות. המאמרים מציירים תמונה מפורטת של תקשורת בעלת פרופיל מובהק: יהודי, אשכנזי, גברי, חילוני, הטרוסקסואלי, בריא בגופו ובנפשו. קבוצות אחרות בחברה - נשים, ערבים, מזרחים, דתיים, עולים, הומואים ולסביות, אנשים עם מוגבלות - נתפסות בה כשוליות. הקבוצות הללו מוצגות לעתים קרובות בהקשרים שליליים, של פושעים וסוטים - או לחלופין כקורבנות - תוך שימוש רב בדימויים שליליים המלווים את הקבוצות הללו ממילא. כללנו בחוברת גם מאמרים על ייצוג בתקשורת של שלוש קבוצות - מזרחים, עולים מחבר העמים וחרדים - שלגביהן לא נערכו, ככל הידוע לנו, מחקרים אקדמיים, ועל כן המאמרים העוסקים בקבוצות אלו מבוססים בעיקר על הידע של מחבריהם.

אי-שוויון בתקשורת זכויות האדם

נעמה ישובי, האגודה לזכויות האזרח בישראל

"הצידוק לחופש הביטוי הוא מורכב ומשולב. זהו החופש של היחיד להגשים את עצמו ולגבש לעצמו השקפת עולם ודעה, על ידי מתן דרור לרוחו, היוצרת והקולטת, המרשימה והמתרשמת; זהו החופש של היחיד ושל הכלל להוציא את האמת לאור בדרך של התמודדות חופשית ובלתי פוסקת בין האמת לבין השקר; זהו החופש של בני החברה להחליף, ברוח סובלנית, ללא מורא ופחד ומתוך כיבוד האוטונומיה של כל יחיד, דעות והשקפות, ולשכנע זה את זה, כדי לייצב, לעגן ולפתח את המשטר הדמוקרטי."²

חופש הביטוי הוא זכות יסוד מן המעלה הראשונה, המתממשת, בין היתר, באמצעות "שוק הרעיונות". בהקשר של תקשורת ציבורית חשוב להדגיש שני היבטים מרכזיים של חופש הביטוי:

- זכותם של יחידים וקבוצות לבטא באופן חופשי את דעותיהם ולהעלות לדיון ציבורי סוגיות בעלות חשיבות לגביהם.
- זכותו של הציבור הרחב לקבל מידע מדויק ותמונה מהימנה של המציאות והחברה הישראלית, על מגוון הקבוצות בה, תרבותן, השקפותיהן והעדפותיהן.

לכלי התקשורת תפקיד מרכזי במימוש חופש הביטוי, הן כספקי מידע ופרשנות והן כבימתו של שוק הרעיונות, שבו נידונים ומלובנים נושאים שעל סדר היום. הם מחויבים, על כן, לאפשר גישה שווה לכלל הציבור הישראלי ולתת ביטוי מתאים למיגוון התרבותי של החברה הישראלית ולהשקפות השונות הרווחות בציבור. במציאות עקרונית אלה מתממשים באופן בלתי-מספק, כפי שיפורט להלן.

בעבר נשקפה לחופש הביטוי סכנה בעיקר מצד גורמים פוליטיים - ניסיון לצנזר ולמנוע פירסום של חומרים ביקורתיים והבעת דעות שאינן ערבות לאוזני השלטון - במשך השנים פחתה סכנה זו (הביטוי הבולט ביותר בשנים האחרונות הוא ביטול ועדת העורכים, שבאמצעותה השפיעה הממשלה רבות על תכני העיתונות). כיום אנו ערים לסכנות נוספות: האחת - ריכוז השליטה באמצעי התקשורת ואינטרסים כלכליים של בעלי כלי התקשורת. לכן יש לדאוג לפיזור השליטה, שיביא גם לגיוון ברעיונות המובאים לידיעת הציבור. דו"ח זה לא יעסוק בפגיעה בחופש הביטוי, שהיא תוצאה של מצב זה. הסכנה השנייה, שבה נעסוק בחוברת זו – דומיננטיות תקשורתית של הקבוצה החברתית ההגמונית, המורכבת מגברים-יהודים-אשכנזים-חילוניים-ילידי-הארץ-בריאים-צעירים-הטרוסקסואלים. הסיכוי שנראה על מסך הטלוויזיה או נשמע בתוכנית רדיו מישהי או מישהו שאינם עונים על הפרופיל הזה נמוך יחסית.

קיומו של שוק הרעיונות הוא אינטרס חברתי. מכוחו מתאפשר תהליך של בירור האמת, שהוא חלק מרכזי מההליך הדמוקרטי. כאשר בשוק זה משתקף רק חלק מהמציאות נפגם בירור האמת. בעידן המודרני, ללא אפשרות גישה לאמצעי התקשורת הגשמתו של חופש הביטוי היא בעלת משמעות מוגבלת ביותר. ולא רק חופש הביטוי נפגע: הדרת חלק נכבד מהאזרחים במדינה מהמרחב התקשורתי פוגעת בזכותם לשוויון - ביכולתם לקחת חלק שווה בהשפעה על חייהם - ובזכות לכבוד.

מדובר אפוא לא בפגיעה פוזיטיבית בחופש הביטוי אלא במחדל – כלומר הימנעות מיוזמה שתכליל את הקבוצות שבהן אנו עוסקים. אנו מבקשים כאן לכאורה להתערב בשיקוליהם של הגורמים התקשורתיים ולכפות או לאכוף עליהם את השוויון ואת חופש הביטוי. התערבות כזו היא בעייתית ביותר ולכן נסייג מראש ונבהיר כי ראוי להימנע ככל האפשר מהתערבות באוטונומיה של כלי התקשורת, העלולה לפגוע בעצמאותם. עם זאת, אנו סבורים כי יש להפנות את תשומת הלב לתופעת ההדרה התקשורתית וכי כלי התקשורת עצמם צריכים לראות בהבטחת הנגישות לכל חלקי האוכלוסייה חלק מחובתם המקצועית.

החובה לתת ייצוג למיגוון הדעות והקבוצות באוכלוסייה

1. סעיף 4 לחוק רשות השידור, התשכ"ה-1965, קובע כי "הרשות תבטיח שבשידורים ינתן ביטוי מתאים של השקפות ודעות שונות הרווחות בציבור ותשדר אינפורמציה מהימנה". הסעיף עמום ולשונו מעניקה שיקול דעת באשר ליישומו - ההשקפות צריכות להיות "רווחות", וביטויין יהיה "מתאים". לא נאמר בו דבר מפורש על ביטוי למיגוון התרבותי במדינה (ראו להלן חוק הרשות השנייה).
2. סעיף 5(ב)(6) לחוק הרשות השנייה לרדיו וטלוויזיה, התש"ן-1990, קובע כי הרשות תפעל "למתן ביטוי מתאים למיגוון התרבותי של החברה הישראלית ולהשקפות השונות הרווחות בציבור"; סעיף 5(ב)(7) לחוק מחייב את הרשות לפעול "לשידור מידע מהימן, הוגן ומאוזן"; בסעיף 47 נדרשת הרשות השנייה להבטיח "כי בשידור בעניני היום שלתכנו יש משמעות ציבורית יהיה ביטוי נאות לדעות שונות הרווחות בציבור"; בסעיף 64 נדרשת חברת החדשות לקיים "שידורי חדשות מדוייקים, מהימנים ומאוזנים".
3. סעיף 6מח (4) לחוק הבזק קובע כי אחד התנאים למתן רשיון לשידורי כבלים ולווין יהיה מיגוון השידורים והשירותים המוצעים בידי מבקש הרשיון ואפשרויות הבחירה שהוא יציע לציבור.

כלי התקשורת כבמה ציבורית

האם חופש הביטוי הוא של כלי התקשורת עצמו ושל העיתונאים העובדים בו, או של הציבור הרחב? ההיבט הראשון רואה בכלי התקשורת דובר. ההיבט השני רואה בו במה - מעין פינת רחוב אלקטרונית - שעליה מוגשם חופש הביטוי של דוברים ושומעים. בשנת 1985 עתר מנהיג תנועת כ"ך, מאיר כהנא, לבג"צ נגד החלטת הוועד המנהל של רשות השידור, לפיה "במטרה להבטיח

שכלי התקשורת הממלכתיים לא ישמשו במה להסתה נגד אזרחים ולהצהרות הפוגעות במדינת ישראל והמנוגדות לעקרונות מגילת העצמאות... [יבדקו על פי העקרונות הללו ראיונות עם מאיר כהנא, או ציטוט הצהרות מפיו, וידיעות וכתבות הקשורות בפעילותו, ויותר לשידור רק ידיעות בעלות ערך חדשותי מובהק ואשר אינן פוגעות בעקרונות אלה ובחוק רשות השידור ורוחו].³ כהנא טען שזו צנזורה פוליטית, הפוגעת בחופש הביטוי שלו ומפלה אותו לעומת חברי כנסת אחרים. השופט אהרן ברק (כתוארו אז) קבע בפסק הדין שלרשות השידור עצמה יש חופש ביטוי אך מצד שני עליה להבטיח גם את חופש הביטוי של זולתה ועליה למצוא איזון בין זכותה כדובר לבין חובתה כבמה.⁴

על חובתה של רשות השידור כבמה ציבורית (ובאותם ימים הבמה הטלוויזיונית היחידה) עמד בג"צ כמה שנים לפני פסק הדין בעניין כהנא כאשר ויקי שירן (ועימה קבוצת אזרחים מזרחים) דרשה למנוע את הקרנת סידרת הטלוויזיה התיעודית "עמוד האש", בטענה ש"בהתמקדותה ביהדות אשכנזי ובהתעלמות מהתהליכים שהתרחשו אצל יהודי המזרח חוטאת הסידרה בחוסר איזון משווע ואינה משקפת את כל שבטי ישראל כראוי תוך הצגת הנושא באורח בלתי מאוזן ותוך פגיעה קשה בתדמיתה של יהדות המזרח בעיני עצמה כבעיני אחרים".⁵ העתירה נדחתה אך הנשיא-דאז שמגר הדגיש כי "זכותו של הכלל היא, כי תישמר חירות הביטוי בכלי התקשורת - הרדיו והטלוויזיה - וכי כלים אלה יופעלו בדרך ובאופן שיש בהם כדי לקיים חירות זו הלכה למעשה. הזכות הנשמרת, כאמור לעיל, היא בעיקר זכותו של הציבור הרחב, היינו של המאזינים והצופים, ולא רק של אלו המבקשים לשדר את התכנית... כי גם גלי האתר הם רכוש הציבור ולא רכושו של פרט זה או אחר".⁶

הנגישות לשידור הציבורי – הלכה למעשה

השידור הציבורי מדיר חלקים נכבדים מהציבור בישראל מהמרחב התקשורתי. הכניסה למרחב זה, ובמיוחד לשעות השידור העיקריות (פריים-טיים), חסומה במידה רבה בפני נשים וערבים, מזרחים וזקנים, אנשים עם מוגבלות, דתיים ואחרים. במיוחד ניכרת הדרה זו בתוכניות מלל העוסקות בנושאים שעל סדר היום (מדיניים, כלכליים, פוליטיים וכדומה). המתדיינים בהן רובם גברים יהודים, ילידי הארץ או ותיקים בה, חילונים, ממוצא אשכנזי. נציגים מקבוצות אחרות בחברה יוזמנו לתוכניות אלו על-פי-רוב כאשר על הפרק נושא שנוגע ישירות לאותה קבוצה, ורק לעיתים נדירות כמומחים מקצועיים או כמייצגי נקודת השקפה ייחודית ועמדות משלהם.

זה המקום לציין, שגם בין המראיינים, המנחים והמגישים (ובמידה מסוימת גם בין הכתבים והעורכים) יש ייצוג גבוה ביותר ליהודים לעומת ערבים, לגברים לעומת נשים, לאשכנזים לעומת מזרחים, לחילונים לעומת דתיים.

"אין לך גורם הרסני יותר לחברה, מאשר תחושת בניה ובנותיה כי נוהגים בהם איפה ואיפה. תחושת חוסר השיוויון היא מהקשות בתחושות. היא פוגעת בכוחות המאחדים את החברה. היא פוגעת בזהותו העצמית של האדם".⁷

ערוצים ייעודיים

יש הטוענים כי הקמת ערוצים ייחודיים בעבור קבוצות נפרדות היא הפתרון לבעיה. למעשה, מגמה כזו היא המשכו של תהליך ההדרה ויצירת "גטאות" תקשורתיים, בעוד הזירה המרכזית נותרת בשליטת הקבוצה הדומיננטית בחברה. תפקידם של ערוצים ייעודיים לספק אפיק ביטוי לצרכיה של קבוצה זו או אחרת, בנוסף, ולא במקום, מתן ביטוי לאותה קבוצה בסוגיות הנוגעות לכלל הציבור.

סטריאוטיפים

כאשר מופנה זרקור תקשורתי כלפי אנשים שאינם משתייכים לקבוצה ההגמונית הם מוצגים לא פעם באופן סטריאוטיפי, הגורם לעיוות דמותן ולהנצחת מיקומן בשולי החברה. במקרים כאלה אנשים בעלי מוגבלות יופיעו על המסך לרוב תוך הדגשת מוגבלותם, ולא פעם כמי שזקוקים לתרומות ולרחמי הציבור; הומוסקסואלים ולסביות יוצגו כדמויות נלעגות; ערבים יופיעו בהקשרים פליליים או בטחוניים; נשים יוצגו בשמן הפרטי בלבד, בהקשרים של משק הבית, או כקורבנות; וכן הלאה. דומה, שבשנים האחרונות חל שינוי מסוים באופן ההתייחסות לחלק מקבוצות אלו אך עדיין יש מקום רב לשיפור. הצגה סטריאוטיפית זו מטפחת דימויים שליליים כלפי מיעוטים בחברה ובכך פוגעת בכבודם.

פיקוח ציבורי

כפי שצינו לעיל, יש להיזהר מפני התערבות שלטונית בהחלטות של כלי התקשורת. גם פיקוח שיפוטי הוא כלי שיש לנקוט בו בזהירות רבה. לעומת זאת, הפיקוח הציבורי על פעולת כלי השידור הציבוריים יכול לסייע בהבטחת זכותו של הציבור הרחב, על גווניו וחלקיו, לביטוי תקשורתי. החוק כונן גופים ציבוריים המלווים את רשויות השידור (מליאת רשות השידור והוועד המנהל שלה, מועצת הרשות השנייה, מועצת הכבלים), שחבריהם אמורים לשמש, בין היתר, גוף מפקח ציבורי ולוודא שהשידורים יהיו הוגנים ומאוזנים.

בחודש ספטמבר 2000 הוגש לשר המדע, התרבות והספורט דו"ח על השידור הציבורי בארץ, שהכינה ועדה ציבורית. הוועדה הדגישה כי השידור הציבורי חייב להתמקד בצורכיהן של אוכלוסיות היעד. והצביעה על צורך בשינוי התפיסה הקיימת, של שיקוף האליטה התרבותית, לטובת תפיסה ייצוגית ודמוקרטית יותר: "יש צורך שמסכי הטלוויזיה ובמיוחד אלה של השידור הציבורי, ישקפו את העושר האתני, השפתי והתרבותי של החברה הרב-תרבותית של ישראל. יש מקום חשוב למבטאים השונים של העולים מחבר העמים, מאתיופיה, או למבטא הערבי של המיעוט הערבי הגדול, בצד המבטא העברי התקני."⁸

ייצוג ודימוי ערי הפיתוח בתקשורת הארצית

ד"ר אלי אברהם, המכללה האקדמית ספיר

התקשורת הארצית נוטה להתעלם מערי הפיתוח ומהמתרחש בהן וכאשר בכל זאת יש סיקור תקשורתי של ערים אלה הוא בעיקרו סיקור שלילי המתמקד באלימות, פשע, אבטלה, עוני וכדומה. ערי הפיתוח מוצגות בתקשורת הארצית מנקודת המבט של המרכז, כמקום מוזר ונידח, לעומת תל-אביב המוצגת כמרכז ההווה והשפיות הישראלית.

החיים במדינה דמוקרטית המתיימרת להיות פלורליסטית או רב-תרבותית מכילים לצד החובות זכויות רבות כמו: זכות לחופש ביטוי או לנגישות של קבוצות חברתיות שונות לשיח הציבורי, זכות לתרום מתרבותן לכלל, זכות הציבור לדעת על המתרחש בכל רחבי המדינה ועוד. לתקשורת כידוע קיים תפקיד מרכזי ביותר בחברה במימוש זכויות חשובות אלה. האם התקשורת הישראלית ממלאת את תפקידיה אלה בעת סיקור הפריפריה? מחקר רב שנתי שעסק בסיקור התקשורתי של ערי הפיתוח בתקשורת הארצית, מאז שנות ה-60 ועד שנות ה-90, מגלה כי התשובה לשאלה זו היא שלילית. הממצאים מראים כי במהלך השנים נטו אמצעי התקשורת הארציים להתעלם מערי הפיתוח ומהמתרחש בהן. כאשר בכל זאת סוקרו ערים אלה הרי שהסיקור היה בעיקר שלילי כשהנושאים המסוקרים ביותר היו: אלימות, פשע, תאונות ומצוקות חברתיות כמו אבטלה, עוני וקשיים בחיי היום יום, בעוד מנושאים חיוביים (כמו - אירועי תרבות, סיפורי קליטה ועוד) ומהקשר של התושבים לסוגיות לאומיות חשובות היתה התעלמות.

נקודת המבט של העיתונאים היתה בעיקר זו של האליטות במרכז. הסיקור היה סטריאוטיפי ומכליל, והתאפיין בהאשמת התושבים במצבם העגום תוך התעלמות מהשורשים ומהסיבות האמיתיות לבעיות ולקשיים המלווים את חייהם. תופעות תרבותיות בפריפריה נתפסו כ"פרימיטיביות" וכ"ברבריות" לשמה, הכתבים התייחסו למתרחש שם בגישה אנתרופולוגית שעיקרה הכתב מהעיר הגדולה נוסע לסוף העולם כדי לראות כיצד חיים הילידים ואז מחיל על מה שהוא רואה את התפיסות והדעות הקדומות אליהן התרגל.

תושביהן המזרחים של ערי הפיתוח, כשאר המיעוטים וה"אחרים" בחברה הישראלית, הוצגו בתקשורת כמכשול בפני הרוב להגשמת החלום לישראל אחרת, מתקדמת, מערבית, ראציונלית, היי-טקית. המסר הסמוי בכתבות היה שאם אותם "אחרים" לא היו כאן או שאם מאפייניהם היו שונים, הכל יכול היה להיות כאן לגמרי אחרת. מהניתוח עולה כי המרכז משתמש בסיקור הפריפריה כדי להגדיר את עצמו ולגבש את זהותו, מתוך תפיסה שכדי שהוא ייתפס כאזור הכי אטרקטיבי שקיים יש "להנמיך" את הפריפריה עד כמה שניתן ולתארה כמקום מוזר, שונה ו"אחר" ממה שמוכר לנו. בכתבות בלטו רמזים שלעומת המצב העגום של הפריפריה יש מקומות

בישראל שהכל שם נראה אחרת ואידיאלי וזאת תוך הבניית תל-אביב כמרכז ההווה והשפיות הישראלית.

עבור מרבית הכתבים והעורכים, הפריפריה היוותה במשך שנים סמל של אלימות, פשע ומצוקות חברתיות וזאת, למרות נתוני הפשע האמיתיים. בהשוואה שנעשתה בין סיקור הפשע בערי הפיתוח ובמרכז הארץ, קרי תל-אביב וירושלים, מתברר כי למרות שיעור פשע ממוצע דומה בין ערי הפיתוח ובין המרכז, נושא זה מהווה כ- 37 אחוז מסיקור הפריפריה בעיתונות הארצית; זאת בעוד שסיפורי פשע מהווים רק 17 אחוז מסך הכתבות על המרכז. במילים אחרות, שיעור הפשע הממוצע הוא דומה, אולם כמות סיקור הפשע בערי הפיתוח היא יותר מפי שניים.

הסיבות לדפוסי סיקור אלה - שעיקרם התעלמות או היצמדות לאותם נושאים שליליים קבועים - הן רבות ומחוסר מקום לא נוכל לדון בהן כאן בפירוט אולם נפרוס את חלקן: המיקום של מוקדי הכוח, האליטות ומערכות התקשורת הארצית בתל-אביב והזדהות מקבלי ההחלטות בהן עם סדר היום של המרכז, הניכור הטבעי של העורכים מנושאים שמעסיקים את הפריפריה ותפיסתם אזור זה כשולי וכזניח, תפיסת קהל היעד של התקשורת הארצית כקהל הגר במרכז, מספר הכתבים הדל בפריפריה לעומת מספרם במרכז ומעמדם הנמוך בארגון התקשורת. אמונה של הכתבים המסקרים כי רק כתבות על פשע ומצוקות חברתיות הן "מעניינות" מערי הפיתוח; חוסר-הכוח הכלכלי, פוליטי, חברתי של תושבי ערי הפיתוח; חוסר-מקצועיות של ראשי ערים אלה בעת ההתמודדות עם כלי התקשורת ועוד.

בשנים האחרונות אנו עדים לרגשות תסכול, אי-שייכות, חוסר-הזדהות וזעם מצד קבוצות רבות בנוגע לכלי התקשורת בישראל. לאור הממצאים שהוצגו אין להתפלא על כך שתסכול זה קיים, במיוחד כשידוע כי גם בכלי התקשורת האחרים המצב עדיין רחוק מלהשביע רצון. צפייה בערוצי הטלוויזיה בישראל ממחישה כי מרבית המגישים עדיין נראים כבעלי אותם מאפיינים, הדומים לאלה של האליטות בארץ. צפייה בערוצי טלוויזיה מחו"ל מראה עד כמה אנו מפרגים אחרי העולם הנאור. לדוגמה ב-CNN או ב-BBC ניתן לראות מגישים רבים מבני המיעוטים: הודים, יפנים, סינים, שחורים או היספנים. מגוון זה של מגישים נותן את התחושה שהחברה אינה מורכבת רק מסוג אחד של אנשים אלא שזו חברה רבת-תרבותית שבה מיעוטים אינם מתאימים רק לשחק את דמות העבריין בסרטים או הסוטה בפריים-טיים. ההשלכה ברורה: מגישים בחדשות הטלוויזיה, בין שהם שחורים, שחומים או מלוכסני עיניים, נתפסים כחלק מהמציאות היום-יומית בחיי הצופה ואינם דבר חריג. הם מופיעים במהדורה מסודרים, עם חליפה ועניבה וכ"בעלי הסמכות", ולא נכנסים לאמצעי התקשורת רק דרך "הדלת האחורית", כשהם מפגינים או מעורבים בסטייה, באלימות ובהפרות חוק. אין ספק כי חברי קבוצות רבות בישראל היו יכולים להזדהות יותר עם חדשות הטלוויזיה, למתן את ביקורתם ולהגביר את אמונם בחדשות אם חלק מהמגישים היו נראים כמוהם. לא נראה כי נזק גדול היה נגרם לערוצי הטלוויזיה אילו בין המגישים היו גם מזרחים, דתיים, ערבים, עולים חדשים ועוד.

אולם הבעיה שהוצגה אינה רק בנוגע למאפייני מגישי החדשות אלא גם בנוגע לתכנים, לסרטים, לתוכניות הילדים (ילדים בעלות חזות מזרחית כמעט ולא נראים), לתוכניות האירוח (בהן האליטות ובעלי הדעה מראיינים זה את זה), לפרסומות (מזרחי מפרסם בעיקר ירקות או חומס ובעלי מבטא עם "ח" ו"ע" מככבים בעיקר בהקשרים קוריוזים), לתוכניות ההומור (בהן דמויות

מזרחיות מוצגות בצורה עילגת) ולשאר התוכניות. הטלוויזיה, יש לזכור, היא משאב ציבורי אליו יש להעניק נגישות לכל הקבוצות באוכלוסייה ובכך היא תהווה שסתום לשחרור לחצים, במה לליבון בעיות ולהעלאת נושאים שונים לסדר היום הציבורי. עבור קבוצות מסוימות התקשורת נחשבת כחלק מהממסד; נראה כי שיתוף חברי הקבוצות הללו והגברת הזדהותם עמה תסייע להפחית את תחושות הניכור של קבוצות אלה, לא רק מכלי התקשורת אלא גם משאר המוסדות במדינה. לכך יתרון גדול כי הקטנת הניכור תסייע בגיבוש מטרות ושאיפות משותפות למרכז ולפריפריה.

לדפוס הסיקור של ערי הפיתוח יש השלכות מרחיקות לכת. הם משפיעים על נכונות של אנשים להגר לערים אלה, להשקיע בהן, לטייל וכן על תהליך קבלת החלטות ביורוקרטיות ואחרות ברמה הלאומית. יש לציין כי בעיית הדימוי משותפת למיעוטים רבים כמו ערביי ישראל, החרדים, דתיים, מתנחלים, עניים, נכים, נשים, עולים ואחרים, אך למרות חשיבות הדימוי של מיעוטים הנושא כמעט ואינו עולה לסדר היום בישראל, מחוסר מודעות לנושא ומהתחושה כי תמיד קיימים נושאים אחרים דחופים יותר. בארצות-הברית ובאירופה, לעומת זאת, התקיים בנושא דיון נרחב, מה שהביא לשינוי במודעות של מקבלי ההחלטות בארגוני התקשורת הן להעסקה של בני מיעוטים והן לדרך ייצוג.

שינוי בדימוי של המזרחים וערי הפיתוח – כמו שינוי בדימוי של שאר המיעוטים - יבוא אם ישתנו הגורמים השונים הלוקחים חלק בהבנייתו: הגברת המודעות של אנשי התקשורת, שינוי מצב המזרחים בסביבה החברתית-כלכלית-פוליטית, הקדשת מאמצים ומשאבים תקשורתיים לסיקור הערים בפריפריה, העסקת יותר מזרחים בארגוני התקשורת, שיפור אסטרטגיות התקשורת של ראשי ערי הפיתוח ועוד.

אנחנו מסעודה משדרות

ד"ר ויקי שירן, מכללת בית ברל, המכון לקרימינולוגיה באוניברסיטה העברית, הקשת הדמוקרטית המזרחית

יחסית לעבר יש למזרחים כיום נוכחות תקשורתית משמעותית, ומוצאים יותר עיתונאים וכתבים מזרחים אך העורכים והמנהלים הם עדיין ברובם לא-מזרחים. בעוד שהנוכחות גברה, אופיו של הייצוג לא השתנה: כבעבר הוא גדוש סטריאוטיפים של מזרחים המככבים כבעלי "חוכמת חיים" לרוב בעלי בסטות בשוק ונהגי מוניות, וכאנשים מלאי חום ושמחת חיים, מייצגי "ים תיכוניות" רעשנית בטברנות ומימונות למיניהן.

הבניית שיח מחאה מזרחי

מערכת היחסים של המזרחים עם התקשורת היא, כמו שאומרים, סיפור ארוך. כתוצאה ממאמץ עקבי שלא פסק מאז שנות השבעים הצליחו המזרחים להקנות לגיטימיות לטיעוני האפליה, ההדרה והקיפוח שהשמיעו כלפי אמצעי התקשורת. למעשה, בישראל המזרחים הם אלה שעיצבו לראשונה שיח של מחאה ומרד כלפי הדומיננטיות המעמדית והאתנית של הקבוצה המייסדת, האשכנזית, כאשר בשיח זה היוו כלי התקשורת יעד ביקורתי כמעט ראשון. מאוחר יותר נכנסו אל השיח הזה דוברי העולים הרוסים והאתיופים ודוברי הציבור הערבי, והשתמשו בדפוסים הרטוריים שכבר עוצבו.

למזרחים יש כיום, יחסית לעבר, נוכחות תקשורתית משמעותית. השינוי הושפע ממערך כוחות חדש במפת התקשורת שהתחולל עם כניסתם של ערוצי הטלוויזיה והרדיו המסחריים בעלי האינטרסים הכלכליים, אך אלמלא התרחש אותו תהליך הבנייה עקבי של שיח מחאה מודע לעצמו, לא הייתה מתרחשת החדירה המזרחית לתקשורת. עדות לכך היא מצבן השונה של קבוצות גדולות אחרות, מיליון ורבע הערבים ומיליון העולים הרוסים, שנעדרות כמעט כליל מן המרחב התקשורתי והנכנסות אל תוכו כקורבנות או לעת בחירות (המצב לגבי הערבים השתנה בעקבות "אירועי אוקטובר" אך בינתיים עודנו שינוי נסיבתי). בסיסית, כמות לבדה אינה מבטיחה נוכחות וייצוג.

אך גם אם הצליחו המזרחים לחדור אל התקשורת ממנה נעדרו, הרי שאופיו של הייצוג שלהם לא השתנה. כבעבר הוא נשאר סלקטיבי וברובו סטריאוטיפי. הישראלים והישראליות מיוצגים באמצעי התקשורת על ידי גי"א - גבר יהודי אשכנזי, שהוא גם חילוני, הטרוסקסואל ושלים מבחינה פיזית ונפשית (לא-נכה). האישה הישראלית המצויה בתקשורת, אם כי בנוכחות מוגבלת ותמיד ככינור שני, דומה לו בתכונותיה השיוכיות.

ההאשמות

מזרחים מאשימים את התקשורת שהם אינם נוכחים במרחב שלה בשיעור הולם, וכאשר הם נוכחים ייצוגם סלקטיבי ומשקף את הסטריאוטיפים הקולקטיביים הגזורים מן ה"אחרות" שלהם בעיני הקבוצה הדומיננטית. ככלל, גורסים הקובלים, שיעור נוכחותם ואופי ייצוגם משקפים יותר את תפישותיו הסובייקטיביות של הרוב (או המיעוט הדומיננטי, כפי שזה בישראל) ביחס אליהם, מאשר את מצבם האובייקטיבי או את העצמי שלהם כבני אדם, כסובייקטים. כתוצאה מכך מואשמת התקשורת בסילוף המציאות, בפגיעה בדימוי העצמי של מזרחים ומזרחיות ובעיוות תדמיתם הציבורית.

ולא רק זאת. העובדה שמזרחים נמצאים בשכבות החלשות מעצימה את אחריות כלי התקשורת והופכת אותם, אם נכונות הטענות כלפיהם, לגורם המשתף פעולה עם סדר חברתי המנציח דיכוי.

שיווק ושיעתוק הדימויים

כשיגרה של התגוננות נוהגים דוברי התקשורת להשיב שתפקידם המקצועי הוא לשקף את החברה ולא לשנות אותה. במילים אחרות, שאנשים וקבוצות שהצליחו להיות דומיננטיים בפוליטיקה, כלכלה, תרבות וכיו"ב, יהיו גם דומיננטיים בשיח הציבורי וכלי התקשורת רק ידווחו וישקפו זאת.

במובן מסוים הצדק איתם. כלי התקשורת אינם בוראים דימויים. אנשי העיתונות, הרדיו או הטלוויזיה אינם בוראים דימויים מפני שאין להם את הדמיון הנחוץ לכך ואף לא את אורך הרוח הפנימי, שתי תכונות הכרחיות למי שמבקשים ליצור. אין באמירה זו כדי למתוח ביקורת או להמעית באיכות כוח האדם בכלי התקשורת, אלא לומר שהאינטנסיביות התובענית של תפקידם אינה מאפשרת להם ליצור. כלי התקשורת הם חלק מן הפרוייקט הגדול, הלאומי והאזרחי, של הנחלת דימויים בחברה, אך מלאכתם אינה יצירת דימויים אלא היא מלאכת תיווך ושעתוק: הם משחזרים דימויים מתוך השיח הדומיננטי ותוך כדי כך הם בו-זמנית משתתפים בו. בעת שחזור הדימויים עושים בעלי מלאכה אלה הבלטה והצרה של הדימויים על-מנת להשיג דרגה גבוהה של פישוט, מיקוד והדגשיות הנחוצים לתפוס את תשומת הלב הרגשית של צרכני המילים והתמונות.

וכמו שאדם המעתיק ציור משבש את המקור ומתרחק ממנו במידה מסוימת, כך גם שיחזור ושעתוק הדימויים במדיום התקשורתי הופך אותם לדימויים חדשים הדומים למקור אך בה בעת שונים ממנו - הם יותר פשטניים, יותר מודגשים, יותר רגשיים.

ההעתק המשוחזר של הדימוי השיחי הופך באמצעות המדיה ל"מוצר" חדש העומד בפני עצמו, ושהשפעתו רבה בגלל מרכזיותם של כלי התקשורת. מכאן, אם כן, היסוד הממשי בטענה החוזרת ונשנית שכלי התקשורת "יוצרים" דימויים ויוצקים סטריאוטיפים. ומכאן גם, כמובן, אחריותם. במילים פשוטות, הם אינם יכולים להסיר אחריות מן המוצר שיוצא תחת ידיהם, כפי שהם אינם יכולים או מבקשים להסיר את אחריותם מן המרכול (המדיה) שלהם.

אסטרטגיות הישרדות של מזרחים בתקשורת

בהשוואה לעבר ניכרת כיום נוכחותם של המזרחים בכלי התקשורת. נוכחות זו החלה בשנות ה-70 עם עליית כוחם הפוליטי, כאשר באמצעות מודעות לכוחו של ההליך הדמוקרטי (אזרח אחד קול אחד) הגדילו המזרחים את כוחם עד שבכנסת הנוכחית ייצוגם משקף את חלקם באוכלוסייה. בגלל מרכזיות הפוליטיקה בהווה הישראלית, נוצרה אשליה אופטית הנותנת תחושה מוטעית ששינוי כזה חל בשאר תחומי החיים. רבים סוברים שהעובדה שנשיא המדינה, שרי ממשלה או הרמטכ"ל הם מזרחים מפריכה את הטענה של אפליית מזרחים בתקשורת.

אך השינוי בקודקודים פוליטיים, בולט וחשוב ככל שיהיה, אינו מסמל שינוי בתשתיות, במסד ובטפחות. דווקא תחום התרבות שמרני במיוחד. הצצה אל תוכניות התיאטרון, התזמורות, המוזיאונים, הוצאות הספרים, להקות המחול, תעיד שהנוכחות המזרחית בתחומי התרבות (ובממסדיה) היא מועטה מאוד. נקל יהיה לקבוע שיחסית למספרם ולוותק שלהם בישראליות, מזרחים הם מיעוט זעיר בין המעצבים והממשיגים של תחומי האמנות (אף בתחומים בהם חדרו מזרחים אל המרכז, הם עשו זאת בעיקר כמבצעים).

המזרחים אינם מעצבי השיח גם בעיתונות, ברדיו ובטלוויזיה. אומנם מוצאים כיום יותר עיתונאים וכתבים מזרחים מאשר בעבר, אך העורכים והמנהלים הם עדיין ברובם לא-מזרחים. אין חולק שהאחרונים הם שקובעים את אופיו של השיח התקשורתי ואף ממשיגים אותו. בהקשר זה יש להזכיר שמספר הפובליציסטים המזרחים הכותבים טורים בקביעות בשלושת העיתונים היומיים הגדולים הוא אפסי.

חשיבות עובדות אלה רבה גם בגלל נטייתן להשפיע על המזרחים המעטים שהגיעו לקו הראשון. בדרך כלל הם מגיעים אליו דווקא מפני שלא הפגינו בולטות מזרחית כלשהי, ואפילו מפני שהוכיחו שאין הם מייחסים משמעות למוצאם האתני. עמדה זו נוחה למי שמקדמים אותם מפני שכך מזרחים אלה אינם מאיימים על אופיו של הקיים. סביר להניח שגם מזרחים בעלי מעמד בתקשורת הרוצים לתת בעבודתם האמנותית והתקשורתית בולטות מזרחית (בחוויה, בנקודת המבט, בניסיון הקולקטיבי, בזיכרון ההיסטורי וכד') מושפעים מן העובדה שהם בודדים בצמרת. תחושת יוצא/ת הדופן, תחושת בן/בת המיעוט המודר, היא מעיקה וחונקת. אף נטיית הרוב לבחון את המיעוט בזכוכית מגדלת ולפרש את מעשיו ודבריו על רקע שונותו, יש בה להמאיס את "המזרחיות" על המזרחים.

ניתן להבחין שגם "מזרחים מוצהרים" העובדים בתקשורת אינם משנים סדרים או מערכות. יש להניח שאינם רוצים להיות מקובעים בנישה אתנית, או שאמנותם או עבודתם המקצועית תתויג כ"אתנית", "מגוייסת" או "ייצוגית". לכן ברוב המקרים מזרחים בעלי עמדה יסתפקו ב"הצהרת גאווה" במוצאם האתני, ואידך זיל גמור. הם יפסעו בשביל הנורמטיבי הקיים ולא יגרמו לכל שינוי.

מכאן חשיבותו של הייצוג הסימטרי. הסתננות בודדים אל עמדות מפתח אינה מביאה לשינוי באופי הייצוג של מזרחים (או כל קבוצה מופלית). שינוי מהותי באופי הייצוג הוא תוצאה של מהלך מתוכנן שהתנאי הראשון ליישומו הוא ייצוג סימטרי (יחסית להרכב האוכלוסייה ומשקף אותה) בכלי התקשורת, מן הקודקודים ועד היסודות. כלומר, מדובר בשינוי מודע, מכוון, בוטח

בעצמו אשר פועל מתוך גיבוי ציבורי נרחב, שינוי הפועל לכניסת מזרחים ומזרחיות רבים אל כל תחומי התקשורת, הכתובה והאלקטרונית, בכל הרמות והתפקידים.

פרקטיקות הייצוג של מזרחים בתקשורת

אופיו של הייצוג המזרחי בכלי התקשורת נקבע על ידי שתי פרקטיקות מרכזיות:

א. ייצוג באמצעות שליח

זו הדרך הנפוצה שבאמצעותה התקשורת נותנת ביטוי לקבוצות מודרות חסרות קול. הכוונה היא ש"שליח", בן הקבוצה הדומיננטית "מדבר על". הוא מדבר על עיירות הפיתוח, על השכבות החלשות, על הכלכלה, על האבטלה, על התרבות, על הנוער, על האקולוגיה, על דפוסי הצבעה וכיוצא באלה אלפי נושאים וזוטות. לכאורה הדובר הוא אדם ספציפי בעל ידע ודעה ספציפיים, אך למעשה ידיעותיו ודעותיו הספציפיות אינן מנותקות מן ההעדפות, האינטרסים וסדר היום של הקבוצה/קולקטיב אליהם הוא משתייך ואיתם הוא מזדהה.

גישת הייצוג באמצעות שליח מכנה את עצמה "הגישה האוניברסלית". היינו, הדובר הוא האדם האוניברסלי, חסר הגבולות והודף הקיטלוגים, זה שתכונותיו השיוכיות (מוצא אתני, מין, דת, לאום וכד') שוליות בהווייתו ולכאורה אינן משפיעות על דעותיו, השקפת עולמו, יצירתו. גישה זו רווחת מפני שהיא נתפשת כ"עיוורת צבעים" וכגישה המעמידה במרכז את האדם ולא את השבט בו נולד.

במבנה חברתי מרובד שבו המשאבים והכוח אינה מחולקים באופן שוויוני לכלל חלקי האוכלוסיה שואבת הגישה הזאת את עוצמתה מן הרטוריקה "האוניברסלית" שמסווה את מבנה הכוח של מעטים מול רבים-מודחקים וכך היא למעשה פועלת כמנגנון כוח אידיאולוגי המשמר את ההגמוניה הקיימת. ידע מפענח זה אינו חדש. בחלקו הוא אחראי לעובדה שבפרוס המאה ה-21 נשים אינן מוכנות להיות מושתקות ולהיות מיוצגות במרחב הציבורי באמצעות "שליח", הגבר, וכך גם שחורים אינם מוכנים שהלבן "האוניברסלי" ידבר בשמם, וכך ערבים בישראל אינם רוצים שהיהודי ידבר בשמם, וכך מזרחים אינם רוצים שאשכנזים ידברו בשמם.

ב. ייצוג אקזוטי

פרקטיקת ייצוג רווחת שנייה היא הייצוג האקזוטי, העושה אובייקטיביזציה של המזרחים ומציג אותם כסטריאוטיפים של עצמם. מזרחים מופיעים כאנשי שוליים כרוניים - עניים, מובטלים, נרקומנים, עבריינים. את פרסום הדו"ח השנתי של המוסד לביטוח לאומי ("דו"ח העוני") מלווה ריטואל קבוע בו העיתונות מראינת והטלוויזיה מצלמת כמה מזרחים: נשים חסרות שיניים, גבר בוכה הפוכר את אצבעותיו מול מקרר ריק, ילדים כהים המביטים בנו בעיניים מבויישות.

מזרחים מככבים גם כיודעי דבר "אקזוטיים" - הם נהגי המוניות, בעלי הבסטות בשוק, שחקני השש-בש במרכז המסחרי הנשלפים כאובייקט שנועד לפתוח את פיו ולספר, עונתית ובמשך כעשרים שניות כל פעם, לאן נושבת רוח ההמונים.

ויש גם סטריאוטיפים "חיוביים". אלה ייצוגי הטברנות והמימונות למיניהן שם המזרחים מופיעים כאנשים מלאי חום ושמחת חיים, מייצגי "ים תיכוניות" רעשנית. בהקשר זה יש לציין שהייצוג האקזוטי הוא מסלול ניעות כלפי מעלה של אמנים מזרחים הממלאים את הטברנות. כרטיס כניסה מהיר למרחב התקשורתי מוענק גם לאמנים המספקים הגחכה והנמכה של דמויות מזרחיות ("לימור ומירו" כמשל) שעיקרן עילגות, מבטא מזרחי וטמטום.

באמצעות פרקטיקות אלו מוכנסים המזרחים אל תוך המרחב באופן ממוקד וסטריאוטיפי, כבעלי איפיונים פרטיקולריים המיוחסים להם מנקודת מבטו של המרכז, החזק, הדומיננטי, האשכנזי. כמצוין, תפישות סטריאוטיפיות אלה מאומצות ומופנמות לעיתים קרובות על ידי מזרחים הפועלים בתוך מרחב דומיננטי המצפה מהם לקונפורמיות.

בעשור האחרון חל שינוי מסוים באופי הייצוג המזרחי בגלל כניסתם של ערוצי הטלוויזיה המסחריים, המאפשרים ביטוי נרחב יותר ליוצרים מזרחים וחלקם אכן בוראים הוויה מזרחית רב-ממדית, בעיקר בדרמות ובסרטי תעודה, שם מזרחים הם דמויות מורכבות, רבגוניות, בעלות סתירות. גם בתוכניות אירוח שונות משתתפים יותר מזרחים מאשר בעבר, אם כי בתוכניות אקטואליה עדיין רווח הנוהג להזמין לדבר בנושאים הנתפשים כמזרחיים, למשל עוני או ש"ס.⁹

שינוי זה אינו משמעותי דיו והשפעתו על אופי הייצוג המזרחי עודנה שולית. חשוב לציין שגם הנוכחות המזרחית רחוקה מלהיות מספקת. הרטוריקה ההגמונית אומנם תוקפת את הביקורת דרך "זריקת השמות" - מצביעים על שדרים ומנחים מזרחים, עיתונאים מזרחים, זמרים מזרחים המופיעים ב"פריים טיים" וכמובן שמות פוליטיקאים מזרחים המדברים השכם והערב, וכך ניתנת תחושה אף של ייצוג-יתר של מזרחים. אולם בדיקה שטחית תוכיח מיד את מספרם המועט יחסית לעומת עמיתיהם האשכנזים המככבים בתקשורת. האחרונים פשוט לא בולטים כי הם הנורמה.

אגב, בדיקה מחקרית צריכה להיעשות על ידי המחלקות לתקשורת הפורחות באוניברסיטאות ובמכללות. בהקשר זה ראוי לשאול, כמה מזרחים ומזרחיות עומדים בראשן? כמה נמצאים בסגל ההוראה שלהם? וכמה קורסים בתוכנית הלימודית מוקדשים לנושאי רשימה זו?

הפתרון - ייצוג סימטרי

ייצוג סימטרי דורש שינוי מכוון. איך עושים את זה? קודם כל צריך להכיר את המציאות. כדי לעשות זאת יכולים, למשל, חברי מערכת עיתון הבוקר לשאול בישיבתם הבאה כמה מעמיתיהם הם מזרחים? כמה הם ערבים? כמה נשים חברות מערכת, כמה מביניהן מזרחיות או ערביות? וכך יכולים חברי דירקטוריון חברת החדשות של ערוץ 2 לבדוק כמה נשים נמנות בין שורותיו, כמה מזרחים, כמה ערבים?

וכך יוצרי התוכנית הביוגרפית "קו לדמות" בערוץ הראשון יכולים לבדוק כמה מבין האישים שהציגו על המסך היו מזרחים, כמה נשים, כמה ערבים? וכך גם ראוי שמנחה תוכנית התרבות בערוץ 2 יבדוק כמה מן המרואיינים שהזמין היו מזרחים, כמה נשים, כמה ערבים? ובוודאי שראוי שמפיקת התוכנית "מבט נשי" בטלוויזיה החינוכית תלמד כמה נשים מזרחיות וערביות היו בין המרואיינות בארבע השנים של התוכנית?

כדי להכיר את המציאות לאשורה צריך לקחת את תוכניות התיאטרות, האופרה, להקות המחול, התזמורות, המוזיאונים, רשימות הספרים של בתי ההוצאה, דפי העיתונות, מירקע הטלוויזיה, תוכניות הרדיו, ולהתחיל לספור מי כותב, מי מופיע, מי יוצר. כך, אגב, עושים מחקר. סופרים, מכמתים, משוים. מספרים הם ישויות מופשטות המייצגים הסכמה אוניברסלית והם תמיד מספרים סיפור חזק.

נניח שאחרי שנספור ונשווה נמצא שקולקטיב מסויים (מזרחים או נשים או ערבים או יהודים או רוסים וכיו"ב) אינו מיוצג יחסית למספרו באוכלוסייה. ללא ספק יהיה חשוב לבקש הסבר, לשאול מי נעל את השער, מי הם שומריו, מי הושאר בחוץ ומי הוכנס פנימה. אלה שאלות חשובות. שאלות הגונות.

סביר להניח שנמצא שרוב החברה הישראלית מודר מן המרחב התקשורתי. אם החברה הישראלית תרצה להיות דמוקרטית ופלורליסטית ולא להניח שהמרחב התקשורתי ייחמס לטובת מיעוט דומיננטי היא תוכל להיעזר במכניזם של ייצוג סימטרי שהוא סוג של הליך (פרוצדורה) המאפשר לממש דמוקרטיזציה ופלורליזם רצויים.

במילים אחרות, המנגנון של ייצוג סימטרי בא לסייע לשנות את המצב הלא-דמוקרטי הקיים, פרי בלתי נסבל של מבנה כוח שמידר קבוצות אוכלוסין בישראל על פי מין, עדה, לאום, דת, והוא ממשיך למנוע מהם משאבים והשתתפות שוויונית בחיי הכלל. כאשר מנגנון הייצוג הסימטרי מופנם כחלק בלתי נפרד מחיי הציבור הוא יוצר מודעות שמסייעת לא רק לשילובם ההולם של נשים וגברים, מזרחים ואשכנזים, רוסים ואתיופים, יהודים וערבים, דתיים וחילוניים, אלא גם יוצר ערנות לאי השתתפותם של חלקים חלשים בקולקטיבים השונים כגון קשישים, מהגרים וכד', ומשנה גם מצב זה.

אנשים הנתקלים לראשונה ברעיון של מנגנון הייצוג הסימטרי ובאופן שהוא מאתר אי שוויון מעקמים את אפם בסלידה ומכנים אותו "חשבונאות גזענית" או "בוכלטריה בולשוויקית". לא מפתיע למצוא שהמתנגדים החריפים ביותר הם בני הקבוצה הדומיננטית - הנהנים העיקריים ממצב אי השוויון הנוכחי - אם כי גם בתודעת הכלל מובנית התנגדות אינסטינקטיבית לרעיון זה בגלל השייך המעולה של רעיון ה"אוניברסליות" שהוזכר, בשיח הציבורי הקיים.

הגישה של ייצוג סימטרי אינה אקט גזעני כפי שמקטרגיה היו רוצים שנאמין, והיא גם אינה מייצגת מהות לכשעצמה. מדובר כאמור במכניזם שמטרתו לסייע להשגת שינוי מהותי. אין בו כדי לסתור כישרון וכשירות. נהפוך הוא. אם יינתנו תפקידים לאנשים שאינם כשרים למלאם ייפגע רעיון הייצוג הסימטרי ותכליתו. עם זאת, הנחת היסוד עליה הוא מתבסס סוברת שבחברה פלורלית כישאל בה המיעוטים המדוברים הם חלקים נרחבים באוכלוסייה, בעלי הכשרונות והמעלות לא נעדרים מהם. מי שמערער על קביעה נורמטיבית זו, עליו חובת ההוכחה.

אם כן, הייצוג הסימטרי על פי הרכב האוכלוסייה בישראל והמשקף אותה הוא מכניזם המנסה להתמודד עם אפליה, קיפוח והדרה מבניים ואישיים, בעיקרם לא פורמליים. הוא מקדם פיתוח תודעה נוגדת-אפליה וחושף אותנו בפני פרקטיקות יומיומיות שלנו המוטמעות בנו מילדות, והמנציחות את המצב העגום הקיים בו רוב החברה הישראלית אינו יוצר את תרבותה.

הצורך בהכרה ציבורית באפליה

עד ראשית שנות התשעים היו המזרחים בישראל רוב באוכלוסיית אזרחי המדינה. לאחר בוא העולים מברית המועצות לשעבר, ההערכה היא שהמירקם האתני מורכב כך: 40% מזרחים, 40% אשכנזים, 20% ערבים. מאז קום המדינה ועד עתה משתקף הבידול האתני גם דרך בידול גיאוגרפי, השכלתי, מקצועי וכלכלי. בכל מה שנוגע לאוכלוסייה היהודית, הגבולות בין הקבוצות האתניות אינם קשיחים, ובולט לעין שמירקם החיים המשותפים בין מזרחים ואשכנזים הוא רחב ואף יציב למדי. בגלל הדומיננטיות ומיקומם הריבוני הגבוה מהווים אשכנזים מושא לחיקוי והערכה בקרב מזרחים, אך קיימת כלפיהם גם עוינות מוחצנת ומוסווית בגלל האפליה והבידול.

מצידם, אשכנזים רבים נוהגים לגרוס שמדובר רק ב"תחושת אפליה", כלומר, בתחושה רגשית מדומיינת שמבוססת על בדלי מציאות ישנה שאינה קיימת עוד. במילים אחרות, אשכנזים מאמינים שעל בסיס חוויות קליטה משנות החמישים (שהיו להוותם אף מנת חלקם של אשכנזים) פיתחו מזרחים תרבות של תלונה המשמשת להם מנגנון הגנה מפצה, שמונע מהם להכיר בסיבות "האמיתיות" לנחיתותם מול האשכנזים. כלומר, אשכנזים מציעים למזרחים לחפש את הסיבות לאפלייתם והדרתם באמתחתם-שלהם.

בעבר רווחה בישראל הגישה של "האשמת הקורבן" לגבי קבוצות מנוצלות אחרות כגון נשים וערבים. עם זאת, שתי קבוצות אלו הצליחו להשיג הכרה באפליה כלפיהן - פורמלית ובלתי פורמלית, מבנית ואישית - כגורם מרכזי לנחיתותן בהשכלה, בשכר, ביוקרה, ו/או להדרתן ממרכזי העשייה. לעומתם, המזרחים לא מצליחים לאייד מן השיח את הגישה המאשימה אותם עצמם בעובדה שהם נמצאים במספרים גדולים ובמשך עשרות שנים בחלקים הנמוכים של המבנה המעמדי ובשולי החברה הישראלית. לא אעסוק בסיבות לכך במאמר זה, מאחר שהן ראויות למאמר נרחב, אך יש לומר שהכרה באפליה והדרה של מזרחים, היא תנאי הכרחי וחשוב לשינוי מהותי בחייה של החברה הישראלית הרצויה.

1981 - 2001

לפני עשרים שנה, בחודש ינואר 1981, עמדתי בראש קבוצת אנשים וארגונים שהגישה עתירה לבית המשפט הגבוה לצדק וביקשה סעד נגד רשות השידור ומפיקי הסידרה היוקרתית בת עשרים פרקים, "עמוד האש". זה הבג"צ הידוע כבג"צ שירן. הוא היה שיאו של מאבק שנמשך למעלה משנתיים נגד הדרתם של המזרחים מהסיפור הציוני, סיפור שיבת היהודים מגלויות שונות לארץ ישראל. כיום אני מגנחת על העובדה שדווקא סידרה היסטורית משמימה, שהקונספט שלה היה ממסדי וצפוי, היא שהפכה לדגל המאבק המזרחי של אמנים, אינטלקטואלים וסטודנטים. אבל לא הסידרה היא החשובה אלא העובדה שהייתה זו הפעם הראשונה שאינטלגנציה מזרחית ניסחה את קובלנתה נגד המימסד התרבותי בישראל והרימה גבוה את דגל הקיפוח כאשר לראשונה הייתה מוכנה לומר - בפומבי ובקול רם - שהיא עצמה מקופחת ומודרת מן ההיסטוריה והתרבות הישראליות.

לא היה זה דבר של מה בכך. עד אז הצליח תיוג מסיבי, שאמצעי התקשורת היו שותפים לו, להשתיק מזרחים משכילים מפני שהם חששו להצטייר כ"מסכנים" וכ"בעלי רגשי נחיתות". כל מאבק של מזרחים/ספרדים זכה לקיתונות בוז ולעג.

כמו כן, עד סוף שנות השבעים תוארה המחאה של מזרחים כמחאה של "הדפוקים" (מוואדי סאליב ועד הפנתרים השחורים ובכלל זה עשרות ההתארגנויות ה"עדתיות" הפוליטיות). לכן מזרחים ש"עשו את זה" ברחו מן התיוגים האלה באמצעות הכחשה, אילמות מודעת, או באמצעות דיבור פטרוני בעד "המסכנים ההם."

המאבק נגד הסידרה הטלוויזיונית החל בסוף שנת 1978 והוא ניסח לראשונה את הרעיונות ואת התביעות התרבותיות של המזרחים שנולדו כאן, או שהגיעו לכאן כילדים. אחת הדרישות הבולטות הייתה ייצוג סימטרי בכל פרקי הסידרה ליהדות אסיה, אפריקה והבלקן - דומה לזה שניתן ליהדות מזרח ומרכז אירופה. בעקבות המאבק היו ראשי הטלוויזיה מוכנים לשלב בסידרה זוטות ופירורים להם סירבנו. בית המשפט הגבוה לצדק דחה את העתירה בשם חופש הביטוי. אז הייתי מאוכזבת ומופתעת. כיום אני מגחכת גם על כך שהופתעתי (אגב, כמה שופטים עליונים מזרחים היו בו אז? כמה יש בו כיום?)

המאבק נמשך כשלוש שנים והקיף אלפי מזרחים, בעיקר צעירים, אבל לא הצלחנו לחדור לאמצעי התקשורת למרות שהתאמצנו נואשות. הפעם היחידה שהתראיינתי בנושא זה לעיתון ארצי היתה בגלל טוב ליבו של שכן וחבר וכמובן עמדת הטלוויזיה ניתנה בכתבה בהרחבה יתירה.

במרחק של עשרים שנים האם אפשר לומר שדברים השתנו? ללא ספק חל שינוי והמאמר הזה ניסה להצביע עליו. מעל לכל ברור שהתגבשותה של אינטליגנציה מזרחית למאבק היא שגיבשה שיח מזרחי מתריס ומפענח-שליטה, שיח שהוא כיום בן בית במרחב התקשורתי הישראלי. עם זאת, תמונת העולם באותו מרחב תקשורתי עדיין אינה פלורליסטית, עדיין אינה מספרת את חיינו כפי שהם, עדיין אינה מאפשרת לרבים מתוכנו ליטול חלק ומנהיגות בעיצוב הישראליות. אחרי ככלות הכל, מי היה מאמין שבנינו ובנותינו עדיין ישמעו את הטענות והתביעות שצעקנו כאשר הולדנו אותם.

המיעוט הערבי והתקשורת הישראלית

עיסאם אבו-ריא, חוקר במכון טרומן ודוקטורנט במחלקה למדע המדינה, האוניברסיטה העברית

אירועי אוקטובר 2000

המאמר נכתב לפני אוקטובר 2000 ואינו מתייחס באופן ישיר לסיקור האירועים בתקשורת בשפה העברית. סיקור האירועים חשף את יחסה הסטריאוטיפי של התקשורת העברית לאזרחי המדינה הערבים. כלי התקשורת אימצו, ככלל, את נקודת המבט של המיסד והעניקו גיבוי לפעולות המשטרה, ויתרו על עמדה מקצועית-עצמאית ונמנעו מהצגת שאלות קשות ומתבקשות לגבי השימוש בכוח נגד אזרחי המדינה וממתן ביטוי של ממש לנקודת המבט של הציבור הערבי ונציגיו. רק בחלוף שבועות אחדים התעשתה התקשורת העברית והחלה לפרסם תחקירים עצמאיים על האירועים ופעולת המשטרה בהם.¹⁰

השידור הציבורי בשפה הערבית

לשפה הערבית יש מעמד של שפה רשמית בישראל וכלי השידור מחויבים בחוק לקיים שידורים בשפה הערבית לצרכיה של האוכלוסייה הדוברת ערבית, אולם שידורים אלה נמצאים במעמד נחות בהשוואה לשידורים המיועדים לציבור היהודי. התוכניות, רובן ככולן, עוסקות באקטואליה או בתכנים דידקטיים, נתונות לפיקוח הדוק של מנהלים יהודים, ואינן מהוות כלי ביטוי של יוצרים ערבים עצמאיים. השידורים בערבית מוגבלים לשעות שמחוץ לשעות הצפייה המרכזיות (פריים-טיים).

לכאורה, האזרחים הערבים בישראל זוכים לפריווילגיה מיוחדת בתחום התקשורת: מצד אחד, הם יכולים לקחת חלק בעיצוב השיח וסדר היום בתקשורת העברית, בהיותם אזרחי המדינה ודוברי השפה העברית, ומצד שני המדינה 'דאגה' לספק להם אמצעי תקשורת ממלכתיים בשפתם – שידורי הרדיו של קול ישראל בערבית ותוכניות הטלוויזיה הישראלית בשפה הערבית. אבל בפועל הם חיים תחת נטל כפול - הן של התקשורת העברית בכללה והן של התקשורת הממלכתית בשפה הערבית.

למרות השוני הרב בין שתי הקטיגוריות הללו מבחינת מאפייניהן העיקריים, דרכי פעולתן וקהל היעד שלהן, שתיהן, לדעתי, תורמות לשימור וללגיטימציה של מבנה הכוח הקיים שמעמיד את המיעוט הערבי בכפיפות אתנית או כאזרחים נחותים. במלים אחרות, שתי הקטגוריות הללו תורמות לשימור המצב שבו קבוצה אתנית אחת (היהודית) ניכסה לעצמה את המערך הפיזי

והרעיוני של המדינה כדי לכפות את תפיסותיה, ובעיקר את האינטרסים שלה, על חשבון דחיקתה לשוליים ודיכוייה של קבוצה אתנית אחרת - המיעוט הערבי.

קול ישראל והטלוויזיה הישראלית בשפה הערבית, מאז הקמתם ועד היום, מהווים חוליה מרכזית במדיניות השליטה והבקרה שמפעילה המדינה וזרועותיה השונות כלפי המיעוט הערבי. שני אמצעי התקשורת הללו:

א. מהווים שופר של המימסד הפוליטי בישראל, מאמצים את נקודת המבט שלו ופועלים "לשווק" מדיניותו כלפי המיעוט הערבי;

ב. ניהולם מתבסס על היררכיה גזענית ופטרנליסטית. עד היום רובם המכריע של העובדים בשני כלי תקשורת אלה - החטיבות השונות בתוכם, עורכי החדשות, הכתבים הבכירים - 'חייבים' להיות יהודים (בדרך כלל מזרחיים), ומיעוטם ערבים 'חייבים' (בדרך כלל, דרוזים יוצאי צבא).

ג. משתפים פעולה עם המימסד הפוליטי והמדינה ביהוד המרחב ודה-פלסטיניזציה שלו. הם עושים את זה, למשל, על-ידי שימוש בשמות העבריים לאתרים ולמקומות שיש להם שם ערבי מוכר וידוע. לדוגמה, אין שום ערבי המשתמש במילה 'באר שבע' בשפה הערבית כי השם שלה הוא באר אל-סבע. אבל קול ישראל והטלוויזיה הישראלית בשפה הערבית החליטו עבור האזרחים הערביים שזה 'באר שבע'. אותו סיפור עם ביסאן שנהפכת ל'בית שאן' ואל-קדס שנהיית 'אורשלים אל-קדס'.

שלושת המאפיינים הללו נועדו ליצירתו ועיצובו של 'ערבי-ישראלי' מעודן ומאולף, חסר זיקה ושייכות לאומית, המסתפק ב'חצי אזרחות' ישראלית. 'חצי האזרחות' הזו משמעה שהאזרח הערבי מקבל על עצמו מצב של חיי-קבע בשולי החברה, הכלכלה, הפוליטיקה, התרבות - וכמובן התקשורת - הישראליים. במלים אחרות, קול ישראל והטלוויזיה הישראלית בשפה הערבית תורמים להפנמת הנחיתות האתנית שבה נמצא המיעוט הערבי בחברה הישראלית.

במדינה המתיימרת להיות דמוקרטית, התפקיד המרכזי של אמצעי תקשורת, או בעצם ה- *raison d'être* שלהם, הוא לפקח, לעקוב ולבסוף לרסן את הכוח של השלטון הפוליטי בפרט, ושל המוסדות האחרים המרכזיים עוצמה רבה בידיהם, בכלל. התקשורת הממלכתית בשפה הערבית, כמובן, אינה ממלאת את הפונקציה הזו ביחס למדיניות הממשלתית הגזענית והשיטתית נגד המיעוט הערבי בכל תחומי החיים. אבל הבעיה חמורה עוד יותר: קול ישראל והטלוויזיה הישראלית בשפה הערבית אינם ממלאים את הפונקציה הזו גם כלפי גופים ומוסדות ערביים כמו, למשל, רשויות מקומיות, מערכות חינוך, עמותות, ארגונים לא-ממשלתיים ועוד. לאמיתו של דבר, מעולם לא ראיתי או שמעתי על חשיפה או תחקיר שנערך על-ידי קול ישראל או הטלוויזיה הישראלית בשפה הערבית שעסק בשחיתות של הגופים או המוסדות הללו או אחרים. בהעדר תקשורת חוקרת וחופשית רוב המוסדות הללו פועלים בלי שום בקרה, דיווח או שקיפות.

על רקע המציאות הזו, מעטים הם הגופים אשר יכולים להגן על האזרחים הערביים הן מול מוסדות המדינה והן מול מוסדות וגופים ערביים. עובדה זו, מיותר לציין, מעודדת שחיתות ו'התעשרות מהירה'. לעומת זאת, התקשורת הממלכתית בשפה הערבית מנסה להיות 'בסדר' עם כולם. זאת היא התקשורת ה'חיובית'.

בקיזור, אמצעי התקשורת הממלכתית בשפה הערבית אינם עונים על הצרכים של האזרחים הערביים, אינם תואמים את סדר היום שלהם ואינם מייצגים את שאיפותיהם. ולפיכך הגיע הזמן שהתביעה האזרחית המינימלית של המיעוט הערבי תהיה פירוק הגופים הללו או שינוי רדיקאלי שלהם והפיכתם לחלק מאוטונומיה תרבותית והעצמה קהילתית של האזרחים הערביים בישראל.

התקשורת העברית והמיעוט הערבי

האינטראקציה בין האוכלוסייה הערבית והתקשורת העברית אינה 'מזהירה' יותר מאשר זו עם התקשורת הממלכתית בשפה הערבית. אבל אופי הבעייתיות כאן הוא שונה. במחקר שערכנו - פרופ' גדי וולספלד, ד"ר אלי אברהם ואנוכי - בנושא טבע האינטראקציה בין התקשורת העברית והאזרחים הערביים בישראל¹¹ התברר שאלה האחרונים זוכים להתייחסות מעטה ולבולטות נמוכה באמצעי התקשורת העבריים (למשל, רק כ-2% מהכתבות בעיתונות העברית בין השנים 1973-1996 עסקו בנושאים הקשורים לאזרחים הערביים המהווים, כידוע, כ-16% מהאוכלוסייה הישראלית). יתר על כן, ממצאי המחקר הזה הראו כי חרף השינויים הרבים שהתחוללו במשך השנים בחברה הישראלית בכלל, ובאמצעי התקשורת בפרט, רוב ההתייחסויות אל האוכלוסייה הערבית באמצעי התקשורת העבריים המשיכו להיות שליליות, מתרכזות בנושאים קבועים, מלוות בהכללות ובסטריאוטיפים ומתמקדות באיום הביטחוני שנשקף, כביכול, לרוב היהודי ולמדינה מצד האזרחים הערבים. לעומת זאת, נושאים כאובים מבחינתו של המיעוט הערבי בישראל - ה'כפרים הלא מוכרים', אבטלה גואה, הפקעת אדמות, מערכת חינוך מתדרדרת ושירותי רווחה שמזמן קרסו - זוכים לסיקור מזערי ביותר בתקשורת העברית.

מה המשמעות וההסבר לממצאים הללו? התשובה לשאלה הזו היא, כמובן, מורכבת ורב-ממדית. אבל על עובדה אחת, נדמה לי, קשה להתווכח והיא, שאי-אפשר להבין את הסיקור התקשורתי של האזרחים הערביים בתקשורת העברית במנותק מההקשר הרחב של יחסה של המדינה והחברה היהודית לאזרחים הערביים. זאת בגלל העובדה הפשוטה שאמצעי התקשורת העבריים מהווים, וכך גם הם רואים את עצמם, חלק אינטגרלי מהקולקטיב היהודי. במלים אחרות, התקשורת בשפה העברית מהווה 'זרוע' של הקולקטיב היהודי-ישראלי, מבטאת את 'האני-מאמין' שלו ומאמצת את נקודת מבטו. כתוצאה מכך, זה בכלל לא מפתיע, שהגישה בדבר חוסר הלגיטימיות של התביעות, הדרישות ונקודת-המבט של האזרחים הערביים, הקיימת בחברה ובפוליטיקה הישראלית, משתקפת היטב גם באמצעי התקשורת העבריים ומחוזקת על-ידם בעת ובעונה אחת.

למרות הבדלים וחילוקי דעות מסוימים, יש לשלושת השחקנים הללו - אמצעי התקשורת, המימסד הפוליטי-בטחוני והחברה היהודית בכלל - אינטרסים משותפים ונקודת מבט משותפת ושלושתם תורמים לדה-לגיטימציה ודחיקה לשוליים של האזרחים הערבים ותביעותיהם האזרחיות והלאומיות כאחד. זה נעשה באמצעות:

- א. שימור ייצוג מזערי, בולטות נמוכה ונגישות מוגבלת לאזרחים הערביים;
- ב. אימוץ השיח או 'הפרדיגמה' הביטחונית כמסגרת העיקרית לניתוח ההתפתחויות הסוציו-פוליטיות בקרב המיעוט הערבי.

בעמודים הבאים אנסה להמחיש כיצד מושפע אופי הסיקור של האזרחים הערבים בתקשורת העברית מכך שרובם המכריע של העיתונאים הם יהודים הפונים לקהל יעד יהודי ומתפקידו של הממסד הפוליטי, ובמיוחד המשטרה וכוחות הביטחון.

נתחיל בסטריאוטיפים וההכללות שמוצמדים לאוכלוסייה הערבית בתקשורת העברית. בהתחלה ניתן לחשוב שהסטריאוטיפיזציה הזו נובעת, לפחות בחלקה, מחוסר היכרותם של העיתונאים והעורכים בתקשורת העברית את החברה הערבית, את רב-גוניתה, ואת מאפייניה השונים. אבל מראיונות רבים שערכנו עם עורכים וכתבים בכירים בתקשורת העברית התברר שהם מודעים לשימוש הסטריאוטיפי שהם עושים. במלים אחרות, התברר לנו שהכתבים, ובעיקר העורכים הללו, עושים שימוש מודע בסטריאוטיפים ובהכללות כאשר מסקרים את הנושאים הקשורים באזרחים הערביים בישראל בנימוק של "הקלה על קהל היעד [היהודי]". במלים של אחד העורכים הבכירים:

"...אתה בהכרח עובד עם סטריאוטיפים... כי זה פשוט כרוך בכמה דברים אחרים... **הם קשורים במבנה ההבנה של קורא בכלל, קורא במדינת ישראל.** כמה הוא מבין, כמה צריך להסביר לו כל דבר, מה הוא מבין מהכתבה... לפעמים זה בעיה, כי בהרבה פעמים יש פה הכללות שהן גורפות מדי [בסיקור ענייני האזרחים הערביים בישראל]... זה [כדי] להקל [על] הקורא היהודי..."

על רקע המודעות הגוברת בעולם, ובמיוחד במדינות דמוקרטיות, להגברת הפלורליזם של נקודות המבט בעיתונות והענקת הזדמנות גדולה יותר לקבוצות רבות ומגוונות בחברה להשתתף בעשיית הסיקור העיתונאי, מתברר כי בישראל לא חל כמעט כל שינוי בתחום הזה ואולי אף חלה החמרה בנושא. הדבר הזה בא לידי ביטוי מובהק בעובדה שמספר העיתונאים הערבים בתקשורת העברית ממשיך להיות זעום ביותר.

יתר על כן, הסטריאוטיפים וההכללות שהעורכים מניחים את קיומם בקרב קהל היעד הופכים לכלי עזר בידם. במלים אחרות, הגדרת 'חדשות' ואיכות הסיקור 'המועדף' על האוכלוסייה הערבית מהווים גורם מרכזי בקביעת תדמית האזרחים הערבים בתקשורת העברית. לדוגמה, אחד הממצאים של המחקר שלנו היה שכתבים שסיקרו ומסקרים את האוכלוסייה הערבית בישראל חשים כי קיימת ציפייה מהם לסוג מסוים של אירועים שיש לסקר על האוכלוסייה הערבית. במלים אחרות, כאן פועל מנגנון של "תיאום ציפיות" בין הכתבים והעורכים באשר לסוג האירועים החדשותיים מהחברה הערבית בישראל. זה גורר הבאת נושאים קבועים על האוכלוסייה הערבית אשר נתפסים כ"מעניינים" אצל הכתבים המסקרים.

בחינה מדוקדקת של סיקור האזרחים הערבים בתקשורת העברית מראה, כי לממסד בכלל, ולגורמי הביטחון בפרט, יש השפעה רבה בקביעת הנושאים הקשורים באזרחים הערבים שיועלו לסדר היום הציבורי, העיתוי בו יועלו והצורה שבה קהל הקוראים יתייחס אליהם. הדומיננטיות והסיקור הנרחב של הפשע, של דרישות האזרחים הערבים מהממסד, ובעיקר, של מעורבות האזרחים הערבים ב"פעילות עוינת" מצד אחד, תוך התעלמות מסוגיות אחרות בחיי האזרחים הערבים, מחזקים את הטענה בדבר הקשר האינטימי-מדי בין העיתונות לממסד ולכוחות הביטחון השונים. בשיחות שלנו עם עורכים וכתבים רבים טענו אלה האחרונים שהממשלה, וליתר דיוק, השב"כ והמשטרה, הם אשר קובעים בצורה משמעותית את האופן שבו יסקרו נושאים מסוימים הנוגעים לאזרחים הערביים. הנה שתי דוגמאות:

• "...הכתיבה על המגזר הערבי עוברת בעיקר דרך הפריזמה של המשטרה וכוחות הביטחון, זאת אומרת, [הערבים] כפורעים ומפירי סדר..."

• "ההתייחסות לפריסה ביום האדמה נגזרת מחשיבה של קונפליקט, ציפייה, והציפייה בדרך כלל קובעים לא אנחנו, אלא קובעת המשטרה ומערכת הביטחון. העובדה שמערכת הביטחון מתייחסת לאירוע מסוים בצורה כזאת רצינית בשבילנו זה כבר אייטס. אז אנחנו [העיתונאים] לא נוכל להיות פרוסים אלא עם המשטרה. . . [כמו כן], הפוליטיקה הערבית מעניינת כשיש זרם מפחיד. פעם הקומוניסטים הפחידו. היום האיסלאמיסטים מפחידים. הערבי המפחיד התורן..."

המשטרה של המדינה ושל שירותי הביטחון להביא ל'בטחוניזציה' של השיח על המיעוט הערבי היא, כמובן, להסיט את הדיון מהבעיות האמיתיות של אפליה מתמשכת ושיטתיות של המדינה ומוסדותיה נגד המיעוט הערבי בכל תחומי החיים. השימוש בפרדיגמה הביטחונית מהווה אמצעי או מנגנון כדי להביא לדה-לגיטימציה של המיעוט הערבי ושל דרישותיו ובכך לתרום לשמירה על מבנה הכוח הקיים בכלל ולהכנסת המיעוט הערבי להתגוננות מתמדת.

במלים פשוטות, המאבק, או המאפיינים המכוננים את השסע בין המיעוט הערבי מצד אחד והמדינה והרוב היהודי מצד שני, בחלקו הגדול, אינו סביב בטחון אלא סביב חלוקה צודקת יותר של הכוח הפוליטי והכלכלה במדינה.

דוגמא קלאסית הממחישה כמעט את כל המאפיינים השליליים של סיקורם של האזרחים הערביים בתקשורת העברית לאזרחים הערביים - בורות, הכללות, סטריאוטיפים ודה-לגיטימציה עמוקה - הוא מאמר המערכת של עיתון "ידיעות אחרונות" מ-27 במארס 1997 - שלושה ימים לפני שהאזרחים הערבים ציינו את יום הזיכרון העשרים ואחד ליום האדמה: "האירוע הממקד את חששותיהן של ישראל וארה"ב כאחד הוא יום האדמה המתקרב, שהיה מאז ומתמיד מוקד לפורענויות. במקורו נועד להנציח הפגנה אלימה ורבת קורבנות נגד הפקעת קרקעות להקמת כרמיאל. הפעם החשש הוא מפני האפשרות שהפלשתינאים יצרו חזית אחידה של אלימות עם האוכלוסייה הערבית בישראל. מפני התפתחות כזו יש לחזור ולהזהיר. הזכות להפגין אינה כוללת מתן רשות להתפרע, לסגור כבישים, לרגום מכוניות חולפות, להתנגש עם המשטרה ובכלל לעבור על החוק. שוב צריך להבהיר לאוכלוסייה הערבית בישראל, שישראליותם כרוכה בנאמנות שהם חבים למדינה ולחוקיה. אם אינם רוצים בחוקים אלה, איש אינו מונע בעדם לעזוב..."¹²

מהמאמר לעיל ניתן ללמוד על:

א. חוסר היכרות של הנסיבות וההיסטוריה של יום האדמה. יום האדמה הראשון התחולל ב-30 במארס 1976 כאשר ממשלת רבין הראשונה הפקיעה אדמות שהיו בבעלות ערבית באזור סחי'ן בגליל המערבי, או מה שכונה "שטח 9". לכן, לא היה לאירוע הזה כל קשר להקמתה של העיר כרמיאל שהוקמה, כידוע, בשנות השישים;

ב. חשש וציפייה לעימות. זאת למרות העובדה שביותר מ-95% מהמקרים בהם צוין יום האדמה לא נלוותה לו כל צורה של אלימות בפרט¹³ ויותר מ-99% מהאזרחים הערבים מעולם לא היו מעורבים בשום צורה של מה שמוגדר 'פעילות עוינת';

ג. **היחס לאזרחים הערבים כאל זרים ואזרחים בישראל.** המשפט "אם אינם רוצים בחוקים אלה, איש אינו מונע בעדם לעזוב," מחזק את התחושה שהימצאות האזרחים הערבים במולדתם וזכויותיהם האזרחיות והפוליטיות בישראל, לדעת כותב המאמר, מותנות בהתנהגות "נאותה" מצידם וברצונו הטוב של ה"מארח";

ד. **פטרונות והתנשאות.** העורך פונה לאזרחים הערביים בשפה פטרונית ומשפילה כדי 'להבהיר' להם ולהזהיר אותם שלא יבצעו פעילות אלימה או יפרו את החוק.

מאמר כזה, שיצא נגד כמעט חמישית מאזרחי המדינה, לא זכה כלל לביקורת או לדיון ציבורי משמעותי, לא בתקשורת העברית ולא בחברה הישראלית בכלל.

למרות זאת, בשנים האחרונות אפשר להצביע על שינוי לטובה באינטראקציה בין האזרחים הערבים עם התקשורת הממלכתית בשפה הערבית מצד אחד ועם התקשורת העברית מצד שני. זה גם מה שאישרו רוב מנהיגי המיעוט הערבי בישראל ששוחחנו איתם במשך תקופת המחקר. השיפור הזה בטלוויזיה הישראלית בשפה הערבית, בא לידי ביטוי, למשל, בשתי תוכניות מרכזיות: **דודשאת** (דיבורים ועוד) **ועלא פקרה** (אפרופו). בתקופה האחרונה אפשר לראות דיון פלורליסטי-יחסית ונוגע בסוגיות שבעבר לא טופלו כמו, למשל, היחס למשתפי הפעולה; השתתפותם של חברי כנסת שהיו בעבר 'מחוץ לגדר' כמו עזמי בשארה ונציגי חד"ש ועוד.

שינוי דומה אפשר להבחין בפתיחות של אמצעי התקשורת העברית, לפחות לנסות להאזין, לדעה או לנקודות המבט של האזרחים הערביים. זה נכון במיוחד בעיתון הארץ בכלל ותודות לתרומתו המיוחדת של הכתב יוסף אלגזי בפרט.

למרות זאת, בשורה התחתונה מספר הבמות התקשורתיות החופשיות שעליהן יכולים האזרחים הערבים לבטא את שאיפותיהם ודאגותיהם, לקדם את סדר היום שלהם ולהעביר את תביעותיהם למדינה ולמימסד הפוליטי, מצומצם ביותר. העובדה הזו מקבלת חשיבות מכרעת על רקע החרפת היחסים בין המיעוט הערבי מצד אחד והמדינה והרוב היהודי בשנים האחרונות.

שינוי מעמדם ותדמיתם של האזרחים הערבים בתקשורת העברית קשור בשינויים עמוקים במבנה הכוח הקיים בחברה הישראלית וגם בגורמים ובהתפתחויות אזוריות. עם זאת, כדי להתמודד עם הדפוסים והתכנים השליליים של סיקור האזרחים הערביים בתקשורת העברית, בטווח הקצר, ראוי לנקוט בארבעה צעדים:

א. להעלות את הנושא הזה ואת השלכותיו הסוציו-פוליטיות לסדר היום הציבורי;

ב. לעודד מפגשים בין העורכים ומקבלי ההחלטות בתקשורת העברית לבין מנהיגי האזרחים הערבים;

ג. לשפר את מערך הדוברות בישובים הערביים והארגונים המייצגים של המיעוט הערבי בישראל.

ד. לפעול להגדלת נוכחותם של כתבים ועורכים ערבים בתקשורת העברית.

ייצוג הערבים בחדשות

ד"ר ענת פירסט, בית הספר לתקשורת, המכללה האקדמית נתניה

סיקור הפלסטינים אזרחי המדינה בחדשות הוא דל, בולטותו נמוכה והוא סטריאוטיפי בעיקרו. בדרך כלל הפלסטינים הישראלים מוצגים או כפושעים או כמעורבים בפעילות ביטחונית עוינת. הם מודרים בצורה בוטה מהשיח התרבותי או הכלכלי.

המדיה, בעיקר הטלוויזיה, עוזרת לנו להבנות את תפיסותינו לגבי קונפליקטים פוליטיים, חברתיים וכלכליים.¹⁴ במסגרת זו מעוצבים גם ה'אחרים', שהם מכלול הפרטים המאכלסים את אותן הקבוצות הנמצאות בקונפליקט עמנו. השימוש במושג הבנייה מעיד על כך שחדשות הן סיפורים שנוצרים במסגרת עלילתית ספציפית, אשר מארגנות וממקמות את אירועי היומיום בהקשר רחב יותר. בתהליך זה, חדשות הטלוויזיה מציגות מחדש שוב ושוב דימויים המועברים בתמונות ובמלל על אודות קבוצות וזהויות חברתיות שונות. החשיבות העולה מניתוח של ייצוג דימויים בחדשות נובעת מהעובדה שהם מצויים בתעשיית התרבות בכלל ובחדשות הטלוויזיה בפרט, ולכן מבנים לנו הצופים את השייכות לקבוצה מסוימת, את תחושת 'אנחנו' ו'הם', את ההכרה לגבי הלאומיות שלנו, שגם היא תוצר תרבותי מלאכותי, המתייחס לקהילה מדומינת.

תהליך הייצוג מושפע הן מהמציאות החברתית-פוליטית והן מהמציאות הסימבולית. ההשפעה של המציאות הפוליטית חברתית פועלת בשני מישורים: הראשון, תהליכים ואירועים המתרחשים בסביבה ובזמן נתון, לדוגמה, הסכמי אוסלו; השני, יחסי המוסד הפוליטי עם המוסד התקשורתי, כלומר טיב יחסי השליטה שבין המוסד הפוליטי למוסד התקשורתי המאורגנים ביחסים פורמליים וא-פורמליים ברמת המיקרו וברמת המאקרו למשל, "חוק רשות השידור". המציאות הסימבולית מורכבת מצורות ביטוי שונות הכוללות ספרות, אומנות ומדיה. חדשות המדיה הן האתר המרכזי שמבנה לנו את סדר היום הפוליטי-חברתי-כלכלי. ההשפעה של מציאות זו פועלת אף היא בשני מישורים: הראשון, ריבוי ערוצים המציגים ריבוי של דימויים; השני, תהליך ההבניה של מוסד התקשורת הכולל את הרוטינות של ארגוני התקשורת, תהליך קידוד המידע, למשל, מי סיקר את הסכמי אוסלו, מי פירש אותם וכד'.

תהליך הייצוג הוא תהליך מתמיד של הבניית זהויות המשמש גם ככוח היוצר סטריאוטיפים ובמקרה הנדון ייצוגם של הערבים בחדשות המופקות במדינת ישראל. הערבים הם 'אחר' בחברה הישראלית מאחר שהם מוצגים מחוץ לקולקטיב היהודי-ישראלי. מיצוב הערבים כ'אחרים' אינו הומוגני וקבוע והוא מושפע ממערכת היחסים הפוליטיים שיש לקבוצות הערבים השונות כלפי מדינת ישראל בתקופה נתונה. ניתן להתייחס לפחות לארבע קבוצות של 'אחרים':

1. פלסטינים שחיים בגבולות מדינת ישראל והמכונים ערביי-ישראל

'אחרים' אלו הם אזרחי מדינת ישראל ומהווים כ- 18% מאוכלוסייתה. קבוצה זו, מהיותה קבוצה לאומית המתקיימת במסגרת דמוקרטיה אתנית,¹⁵ סובלת מניסיון מתמיד של הדרה מהשיח החברתי-הכלכלי והפוליטי. לא תמיד הניסיונות עולים יפה, אך אין ספק שכל דיון שנושא ערביי ישראל מתחיל עדיין במסגורם כמיעוט לא נאמן והמאיים על ביטחון המדינה. ההדרה של קבוצה זו נבעה ממעמדה הפוליטי של הקבוצה שנתפסה תמיד כאויב במקרה הרע וכאזרחים לא נאמנים במקרה הטוב, דהיינו כתוצאה מהנרטיב הציוני ומהצורה שבה נרטיב זה מתאר את המאבק בין שתי התנועות הלאומיות הערבית והיהודית. התקשורת הכתובה ולאחר מכן התקשורת האלקטרונית ובייחוד הטלוויזיה שיתפו פעולה עם מיצוב הדימוי של קבוצה זו כאויב ו/או כאזרחים לא נאמנים, מעצם תפקידם לשקף מציאות פוליטית מסוימת ולחזקה. מהיות העיתונאים¹⁶ פרי נוף מולדתם גם הליברלים שבהם בסוקרם את הפלסטינים תושבי מדינת ישראל נוטים למסגרם כסכנה ביטחונית פוטנציאלית והדוגמא הטובה ביותר היא סיקורם של העיתונאים קבוצה זו בהקשר של יום האדמה לאורך השנים.¹⁷ כלומר, העיתונאים ממזערים את המשמעות הלאומית שיש לפעולה זו בעיני הערבים ומבליטים את הסכנות, אי הסדר וההשלכות העלולות להיות מעצם קיום אירוע כזה או אחר ביום זה.

באופן כללי ניתן לומר כי סיקור הפלסטינים אזרחי המדינה הוא דל, בולטותו נמוכה והוא סטריאוטיפי בעיקרו. בדרך כלל הפלסטינים הישראלים מוצגים או כפושעים או כמעורבים בפעילות ביטחונית עוינת. כאן המקום לציין כי תהליך הייצוג של מיעוטים מאופיין בשלושה שלבים: הראשון, הדרה; השני הצגה סטריאוטיפית; והשלישי, בהתאם להצגת הרוב. הפלסטינים החיים במדינת ישראל מצויים בעיקר בשני המצבים הראשונים. באופן עקרוני הם מודרים בצורה בוטה מהשיח התרבותי או הכלכלי. נדמה כי פלסטינים ישראלים המופיעים במדיה בהקשר כלכלי ניתן למנות בכך יד אחת. ההדרה המוחלטת מהזירה התרבותית בולטת עוד יותר לעין על רקע בחינת תוכניות הבידור השונות בטלוויזיה. למשל, לא נמצא כל ביטוי לתרבות הערבית (מוסיקה, גיבורי תרבות, ספרות וכו') בשעשועוני הטלוויזיה למיניהם, ובפרסומת, שהיא אתר להבנת הזירה התרבותית, הערבים המשתתפים כמו גם דימויים מעולמם נעלמים מן העין. מהיותם מיעוט לאומי המפגש של היהודים הישראלים עם הדימויים של קבוצה זו מתמצא בדרך כלל בהקשר הפוליטי ולכן ניתן למצוא אותם בעיקר בז'אנר החדשותי או האקטואלי. גם בהקשר הפוליטי ייצוגם דל אך ראוי לציין שהוא נע מאופן ייצוג אחד למשנהו (מהדרה, לסטריאוטיפיזציה, להצגה יום-יומית ואפילו הצגה 'חיובית' וחזרה), בהתאם למקומם הפוליטי בנקודת זמן נתונה. מבדיקת ייצוגם של הפלסטינים אזרחי מדינת ישראל בחדשות הטלוויזיה בראשית האינתיפדה ועשר שנים לאחר מכן¹⁸ עולה כי ייצוגם בראשית היה שונה מבאחרית. בראשית האינתיפדה (3 חודשים ראשונים) ייצוגם היה רב (גם ביחס לייצוגם באוכלוסייה) ולכן לא ניתן לדבר על הדרתם מהשיח הפוליטי. ההצגה הייתה בינרית של 'טובים' ו'רעים', אך ניתן לומר כי רוב המופיעים באירועים שנסקרו, היו פוליטיקאים, שזוהו בשמם ובתפקידם. קבוצה זו של הפוליטיקאים נתפסה הן על ידי השלטון הן על ידי העיתונאים כדברים מתונים ופרשנים של האירועים שמתרחשים 'שם'. כמובן שבמקביל התרחשה הזרה שהתמקדה בבדיקת נאמנותם למדינה ומידת הזדהותם עם תהליך ההתקוממות. כך, בתקופת האינתיפדה ייצוג קבוצה זו נטה להיות 'חיובי' כשהוא מעוטר בהצגה סטריאוטיפית. עשור לאחר מכן, חזרו הפלסטינים לאופן הייצוג הבסיסי שבו היו מורגלים

הצופים - בעיקר נעדרים. סיקור הפלסטינים אזרחי המדינה עלוב ביותר, כאחוז אחד מכלל הסיפורים החדשותיים הן בערוץ הראשון הן בערוץ השני. פעילותו של ערוץ נוסף לא שינתה את ההתייחסות למיעוט לאומי זה, לא ברמת הכמות ולא ברמת התוכן. אנו עדים אם כן לכך שהדרתם מהחדשות מחזירה אותם במובנים רבים לאופן הייצוג הראשון - הדרה או להזרה בצורתה הבוטה ביותר (לדוגמה, דבריו של הרב עובדיה יוסף שלא זכו לגינוי מתאים).

2. פלסטינים – תושבי הגדה המערבית ורצועת עזה, שחלקם עדיין נשלטים על ידי מדינת ישראל.

קבוצה זו נחלקת באופן גס לשתיים. הקבוצה שתומכת בהסכמי אוסלו ומונהגת על ידי אש"ף, והקבוצה המתנגדת להסכמי אוסלו ובראשה תנועת החמאס. בעוד שהיחס לקבוצה הראשונה, התומכת בהסכמי אוסלו, נמצא בתהליך של שיקום, כלומר מחיקה איטית של דימוי האויב האכזר ויצירת דימוי הערבי כפרטנר אפשרי, הרי הדימוי של תנועת החמאס ומנהיגיו עדיין נוטה להיות חד מימדי - האויב.

דוגמה לכך ניתן לראות בסיקור קבוצה זו בראשית האינתיפאדה ועשור לאחר מכן בחדשות הטלוויזיה. בתחילת האינתיפאדה סבלה הקבוצה מייצוג נמוך, למרות שניתן היה לצפות לייצוג מרשים ולו רק לאור העובדה שבקונפליקט נטלו חלק שני הצדדים (ישראלים-יהודים ופלסטינים), כלומר רוב הדוברים, המרואיינים או המצולמים היו ישראלים ולא פלסטינים. בנוסף חלה הזרה מוחלטת של הפלסטינים בעזרת מספר טכניקות:

א. אנונימיות המשתתפים המופיעים בכיסוי. בדרך כלל פרט יש שם, מקום ממנו הוא בא ותפקיד, זיהוי הפרט בעזרת פרטים ביוגרפיים הופכת אותו מאובייקט לסובייקט. הפלסטינים באותה תקופה נחשבו לאויב ולכן היו אובייקטים שיש להלחם בהם.

ב. מיסגורם על ידי מגישי החדשות בכינויים כגון פורעים, רוצחים, מפרי חוק ועוד.

ג. הצגת האינטראקציה בין הצדדים נסובה בעיקר סביב אירועי אי-סדר ואלימות ולכן רוב הפלסטינים הוצגו רק בהקשר זה. לעומת זאת עשור לאחר מכן כינון זהותם החדשה של הפלסטינים בחדשות הטלוויזיה כוללת מתן מידע על אודות הביוגרפיה של המשתתף (בדרך כלל שמו ותפקידו), הצגת המשתתף על ידי הקריין נוטה להיות בהתאם לתפקידו, והצגת האינטראקציה בין הצדדים נסובה בעיקר סביב תהליכים של משא ומתן ודיאלוג. ראוי לציין כי מעברים אלו אינם לינארים ומושפעים מאוד מהעבר הרחוק והקרוב. כך, פעמים רבות יציין הכתב או הקריין את מעשיו הקודמים ופרטים מהיסטוריה הקרובה והרחוקה של פלוני או אלמוני גם אם אין צורך בכך. למשל משפחתו של פלסטיני תושב מחנה פליטים תרמה את אבריו של בנה למספר חולים יהודים. לצד מתן פרטים על המשפחה יתואר תמיד עברו של הכפר. גם אם כוונת הכתב 'טובה' חזרה על זיכרון כואב מבנה אותו מחדש ולא מוחקת אותו.

3. ערבים ממדינות שנחשבות ידידותיות - ערבים שגרים במדינות שכוננו שלום עם מדינת ישראל או שנמצאות בתהליכים שכאלה עמה.

קבוצה זו הופכת כמובן לעוד נושא כמו נושאים אחרים בחדשות החוץ, הם מעטים בעליל ונוטים להציג בעיקר את הפן האקזוטי (ע"פ הנרטיב המערבי) או את הפן הקונפליקטואלי בעיקר כאשר מדובר בהיבטים שונים של הקונפליקט הישראלי ערבי. אם ניקח לדוגמה את מצרים, הרי נוכל לזהות בחדשות בדרך כלל רק אישים פוליטיים, ברגיל את נשיא מצרים מוברק והוא ממוסגר בהתאם ליחסיו באותו אירוע לישראלים או ליחסיו עם הקבוצה האחרת בהתאם ליחסיה עם הישראלים. הדיווח על קבוצה זו מתבצע פעמים רבות בהתאם לאסטרטגיות המקובלות בסיקור אירועי חוץ.¹⁹ ניתן לומר כי הדיווח על קבוצה זו מושפע מתהליכי הפקה השייכים למציאות הסימבולית אך בעיקר מהיות האירוע קשור לנושאים פוליטיים, חברתיים או כלכליים של מדינת ישראל כלומר, המציאות הפוליטית חברתית.

4. ערבים ממדינות שעדיין נחשבות 'אויבות' – ערבים החיים במדינות שעדיין לא כוננו יחסיים כל שהם עם מדינת ישראל.

כאן ההתייחסות נעה בעיקר בהתאם למציאות פוליטית חברתית של מדינת ישראל. ראוי לזכור את תפקידה של העיתונות בהקשר הפוליטי ועל רקע תפיסה זו לראות כיצד ממסגרים קבוצה זו. הדוגמה הטובה ביותר היא סוריה ושליטיה. כאשר היה ניסיון לקדם את נושא הסכם השלום עם סוריה מצאנו כתבות על המדינה, נופיה ואנשיה (אין כתבות כאלה בעיתונות ברגיל), המנהיגים רצינאלים, מתקדמים (בעיקר באשיר אסד). אך בשעות משבר במישור הפוליטי הן החיצוני והן הפנימי, התמונה משתנה וסוריה ובעיקר המנהיגות חוזרת להיות ממוסגרת בהתאם לאחר הסטריאוטיפי, ה'אויב'.

לסיכום, על פניו נראה כי דימויו המשתנה של הערבי קשור קשר בל-יינתק למציאות הפוליטית חברתית הישראלית, כלומר, מיצובה של קבוצה זו או אחרת בהתאם ליחסיה עם מדינת ישראל ומקומה במארג היחסים המורכבים של הקונפליקט הערבי-ישראלי. ראוי במיוחד לתת את הדעת על שתי קבוצות שנוגעות ישירות בזהות של מדינת ישראל שהן ה'אחרים' המשמעותיים: האחת, הפלסטינים המנסים לכוון להם את זהותם במסגרת מדינה עצמאית; והשנייה, הפלסטינים אזרחי מדינת ישראל. הן לגבי הקבוצה הראשונה ובמיוחד לגבי הקבוצה השנייה נדמה שהשינוי בנרטיב בנקודת זמן זו או אחרת משקף מחד גיסא את המבוכה האידיאולוגית של החברה הישראלית שבה גישות פוסט ציוניות וגישות ציוניות משמשות בערבוביה, ומאידך גיסא את היכולת לפתור את הקונפליקט שבין שתי קבוצות לאומיות: הפלסטינית והישראלית-יהודית.

המציאות הסימבולית והמוסדות המכוננים מציאות זו מושפעים מהנעשה במציאות הפוליטית חברתית וכשזו תגיע לחוף מבטחים כלשהו ניתן יהיה להתמודד עם הדימוי של קבוצה זו או אחרת כשהמבט יתמקד בתעשיית התרבות קרי במציאות הסימבולית.

העולה הרוסי - מאפיונר או פרופסור מנקה רחובות?

יולי חרומצ'נקו, עיתונאית, ילידת מוסקבה

מכל הקבוצות המופלות על-ידי התקשורת הישראלית הממוסדת, נדמה שהעולה הרוסי הוא הקרוב ביותר לדמות הג'יא – גבר יהודי, אשכנזי ובריא בנפשו וגופו, שכמותו מאיישים את עמדות הכוח של התקשורת. אלא שגם כיום, אחרי אחת-עשרה שנות עליה, מופיעים העולים מרוסיה בתקשורת רק במשבצות צרות מאוד, התואמות את הסטריאוטיפים שמיוחסים להם או התפקידים שהחברה הישראלית מוכנה להקצות להם בתוכה.

מכל הקבוצות המופלות על-ידי התקשורת הישראלית הממוסדת, נדמה שהעולה הרוסי הוא הקרוב ביותר לדמות הג'יא – גבר יהודי, אשכנזי ובריא בנפשו וגופו, שכמותו מאיישים את עמדות הכוח של התקשורת, ועל פיו נקבע סטנדרט ה"נורמליות" הישראלית כפי שהיא משתקפת בתקשורת. אלא שגם כאן מתגלים פניה השטחיות, הקסנופוביות של התקשורת הממוסדת, אם כ"בעלת דעה" ואם כמשקפת הלך רוח כולל בחברה הישראלית. גם כיום, אחרי אחת-עשרה שנות עליה, מופיעים העולים מרוסיה בתקשורת רק במשבצות צרות מאוד, התואמות את הסטריאוטיפים שמיוחסים להם או התפקידים שהחברה הישראלית מוכנה להקצות להם בתוכה.

עם זאת, ניתן להבחין בשינוי זוחל במגמה, שחל במקביל עם תהליך ההיטמעות בחברה, ה"ישראליזציה" של חלק מאוכלוסיית העולים. אם הערבי לעולם יישאר ערבי בעיני התקשורת, הרי שהרוסי יכול, עם הזמן ועם תחולתם של קריטריונים מסוימים, להפוך ל"ישראלי". שיאו של תהליך זה עד עתה הודגם בסיקור התקשורתי של הפיגוע במועדון ה"דולפי" בתל-אביב, ביוני 2001, פיגוע שכמעט כל הרוגיו הם עולים מחבר המדינות. נימת השתתפות והזדהות, וכותרות ברוח "הם (בכל זאת) משלנו" היו במהותו של החומר הרב שפורסם בעקבות הפיגוע. עובדת היות העולים חולקים גורל משותף ונורא עם ה"ישראלים הילידים", גורל של מוות שהוא תוצאה ממאבק לאומי, ציוני, של "עמישראל" על ארצו לנוכח ה"אויב הפלסטיני", הוא כנראה הדבר היחיד שיכול היה להכניס את העולים באופן כה מיידי ומלא לתוך לב הקונסנזוס הישראלי.

מאמר שפירסם אמנון רובינשטיין ב-18 ביוני 2001 בעמוד הדעות של "הארץ", תחת הכותרת "כוח עולה", מתפעל מנחישותם של שש-מאות איש שעלו לישראל אחרי הפיגוע ("המסר שלהם חד משמעי: לא נוותר, נחייה כאן"), ורואה בכך סמל לעובדה שהטרור הפלסטיני לא הצליח "להחליש את ישראל על-ידי הפסקת העלייה" ולניצחונה של הרוח הציונית. "דווקא הטענות המושמעות נגד העולים מעידות על כוחה של הציונות", כך רובינשטיין, המזכיר בהמשך את הסטריאוטיפים הידועים של העולים כלא-יהודים וכזייפני מסמכים. מאמר זה סוגר למעשה מעגל בהיסטוריית התייחסות המרכז הישראלי לעליית שנות התשעים - מחיבוק דוב להדרה וחזרה לחיבוק.

מטרומפלדור לשרנסקי, דרך גריגורי לרנר, וחזרה אל אותה קלישאה שלפתע הופחו בה חיים חדשים. שוב נמצא מי שיגיד במבטא רוסי "טוב למות בעד ארצנו".

תקוות גדולות

לפני תחילת גל העלייה הגדול של שנות התשעים הצטיירה דמות העולה - היהודי הרוסי - בעיני צרכן התקשורת הישראלי הממוצע כדמות של גיבור ציוני. מי שהגיעו לעיתונות היו כמעט רק אסירי ציון: אידה נודל, יולי אדלשטיין, יוסף ביגון, נתן שרנסקי. מאבקם בשלטונות הסובייטים, לימודי העברית במחתרת, תקופת כליאתם על מוראותיה וההיחלצות המבורכת שכללה הגעה למולדת, לישראל, היתה סיפור גבורה דרמטי שאף כלי תקשורת לא העז לפספס. סיפורי הגבורה של אסירי הציון יצרו אצל צרכן התקשורת הישראלי הממוצע ארכיטיפ קולקטיבי של העולה מרוסיה כציוני לוחם, שעולה לישראל ממניעים ציוניים. מעט אם בכלל נכתב במהלך עשרים שנות מסך הברזל על חיי התרבות ברוסיה, על איפיוני החברה הרוסית, על המצב הכלכלי שם, על קשיי החיים, אלא רק בהקשר של חיי היהודים הנאבקים על הגעה למולדתם. לקורא הממוצע היה מושג קלוש למדי על המטען התרבותי והמנטאלי של תושבי ברית המועצות, שגם יהודיה ספגו אותו ברובם. לכן אין תימה שעם פתיחת השערים ותחילת גל העלייה הגדול, נתלו בעולים מרוסיה תקוות גדולות חסרות פרופורציה וביסוס, של הכוח הציוני הגדול שיבריא את החברה הישראלית ויאחד אותה בדרך לעתיד טוב יותר.

חברה שסועה כחברה הישראלית, העוסקת באובססיביות בחיפוש אחר המרכז האבוד שלה, היתה חייבת כנראה סוג תקווה שכזה, והתקשורת ביטאה אותה היטב. כתבות נלהבות על המטוסים הראשונים המלאים בעולים בלטו בעמודי החדשות של עיתוני '89, לצד מאמרים וטורים אישיים רוויי נוסטלגיה המחברים ישירות בין העולים הנוכחיים לבין דור החלוצים של תחילת המאה, גם הם יוצאי רוסיה. אחוזי ההשמעה של "קלינקה", שירי הגבעטרון ומקהלת הצבא האדום בתחנות הרדיו הישראליות מעולם לא היו גבוהים יותר. אלא שהעולים, מה לעשות, הוכיחו די מהר שאינם תואמים את דמותו של א.ד. גורדון, ויחסו של המרכז הישראלי השתנה באופן בולט. "הישראלים ציפו לטרומפלדור, לביאליק", אומר אלכס טנצר, פעיל למען עולים בעל ניסיון בלובינג תקשורת של נושאי עלייה בתקשורת הישראלית, "העובדה שפתאום הגיעו אנשים שאינם אידאולוגים הכניסה את החברה הישראלית להלם. זה לא אותם רוסים שרצינו – הם אמרו לעצמם".

במהלך השנה וחצי הראשונה לעלייה הגיע מספר עצום של כ- 200 אלף עולים, שיצרו קשיים אופייניים לגל הגירה גדול: מחסור בדירור ועלייה חדה של מחירי הדירות, גידול באבטלה, הפיכת ערי פריפריה קטנות לערי מהגרים. אלה יצרו עוינות כלפי העולים בעיקר בקרב השכבות החלשות בחברה הישראלית, תושבי הפריפריה. מכתבו של הפנתר השחור לשעבר ימין סוויסה למיכאיל גורבצ'וב ב- '89, הקורא לו להפסיק את גל ההגירה, והקמת "התנועה להפסקת העלייה" על-ידי פנתר נוסף, כוכבי שמש, לפני בחירות '92, הן דוגמאות לניסיונות לבנות כוח פוליטי על בסיס עוינות זו. שני האקטים האלה, אזוטריים ככל שיישמעו בדיעבד, זכו לסיקור נרחב בתקשורת והשניים קיבלו זמן אוויר נרחב במדיה האלקטרונית. כאן לא יצרה המדיה תופעה עצמאית, אלא שלתה מן השוליים קולות שנדמה היה למפעיליה כי הם מייצגים דעה רווחת.

אבל נדמה שקצפם של מעצבי דעת הקהל בחברה הישראלית, ובכלל זה מפעילי ערוצי התקשורת, יצא בשל סיבות אחרות. ראשית – האכזבה העמוקה כגודל הציפייה מכך שהעולים ככלל אינם שרנסקי, והמניע העיקרי לבואם לישראל היה ניסיון לשפר את מצבם הכלכלי. אז גם נטבע בתקשורת המונח המזלזל "עליית הנקניק", כקונטרה לעלייה ה"ציונית" של שנות השבעים. שנית, כבר מהתחלת העלייה סירבו העולים לבצע את התפקיד העיקרי המוטל עליהם על-ידי החברה הישראלית – "להיקלט" ולהיטמע במהירות האפשרית בחברה. במקום זה יצרו לעצמם מסגרות תרבותיות, תקשורתיות וחברתיות אלטרנטיביות, "רוסיות". אם לעולי שנות השבעים לא היתה ברירה מהותית אלא להיקלט במהירות בחברה הישראלית, ללמוד עברית בכל מחיר, לרכוש חברים ישראלים כדי להרגיש שייכים ולוותר על הזהות ה"רוסית", הרי שלעולי שנות התשעים היתה בחירה, שאומצה במהירות. פריחת שוק העיתונים ברוסית בתחילת שנות התשעים והקמה מאסיבית של חנויות מזון, ספרים ומוסיקה רוסית היו העדויות לכך. אל מול זה עמדה החברה הישראלית משתאה, אפילו זועמת – אלה שבהם נתלו תקוות לאיחוד העם, לציונות חדשה, נמצאו מפלגים, מתפלגים, מסתגרים בתוך עצמם. לצד כתבות אוהדות-יחסית על הפרופסור למתימטיקה שמנקה רחובות בשדרות ועלה, כמובן, מאהבת ישראל, החלו להופיע כתבות ומאמרים שטבעו את המונח "גטו רוסי", תמיד בהקשר שלילי. בגטו, מטבעו כגטו, חייבים הרי להתקיים פשיעה ואלימות, ובידיעות על מעשי פשיעה שביצעו עולים הובלטה היותם "רוסים" כבר בכותרת. השפה השונה וההתעקשות לדבר בה, מוסדות התקשורת והתרבות היחודיים קיבעו את דימוי העולים מרוסיה בתקשורת כ"אחר".

במקביל ובהתאם צמחה בתקשורת משבצת "פרשנו לענייני רוסים", בעיקר בתוכניות רדיו וטלוויזיה. ארקן קריב, עיתונאי עולה שהחל בתחילת שנות התשעים לכתוב בעיתונים ברוסית, מציין כי בתחילת שנות התשעים התקשה להזדוץ מעליו מדי יום הצעות להגיע לתוכניות אירוח ודיון למיניהן כדי "להסביר מה חושבים/מרגישים הרוסים". כמו עם ערבים וחרדים, גם כאן התעלמה התקשורת מגיוון הדעות והעמדות בתוך אוכלוסיית העולים, מריבוי האינדיבידואלים בתוכה, ובחרה לסווג את העולים כקולקטיב בעל קול אחד ומאפיין מרכזי אחד.

הסנדק והמנקה

בשנת '99 ערך ד"ר אליעזר פלדמן סקר בקרב עולים מחבר המדינות, בו הופיעה השאלה "מהו המוסד המפלה ביותר כלפי עולים בחברה הישראלית". רוב עצום, 72.4 אחוז מהנשאלים, השיבו, כי הגורם המפלה ביותר הוא התקשורת הישראלית. על השאלה "ממה לדעתכם נובעת האפליה" ניתנו מרבית הקולות לתשובות כמו "הפחד מתחרות" (32.5 אחוז) ו"רמה תרבותית גבוהה יותר" (32.4 אחוז). בניגוד לקבוצות מודרות אחרות, לעולים, כאמור, יש את הפוטנציאל הגבוה ביותר להשתלב בחברה הישראלית ולהתברג בה במקום טוב מבחינה סוציו-אקונומית. מספרם הגבוה של העולים, שמגיע היום לכמיליון, ריבוי בעלי ההשכלה הגבוהה בקרב העולים, מנטליות מערבית הישגית ומוטיבציה חזקה להרוויח ולשפר את מעמדם הכלכלי בכל מחיר, לצד הבדלנות התרבותית שפורשה כיהירות והתנשאות, הפכו את העולים לכוח מאיים דווקא על נציגי המעמד הבינוני. איום זה גרם לישראלים-ילידים רבים להתבטא בשיחות סלון ברוח "הרוסים האלה גונבים לנו את המדינה". התבטאויות כאלה מצאו דרכן גם לכלי התקשורת. באופן בוטה יותר

ניכר הדבר ב"מכתבי קוראים" ובשיחות עם מאזינים ברדיו, אך המסר לא איחר לחלחל גם לבמה המרכזית.

בדצמבר '92 - ינואר '93 שודרו שבוע אחרי שבוע שלוש כתבות "סקופ" ביומן שישי של ערוץ 1. בראשונה נטען כי 50 אחוז מרשיונות הנהיגה של העולים הם רשיונות מזוייפים. בשנייה, שמחצית מהעולים אינם רוצים לשרת בצה"ל. בשלישית קובעה מטבע הלשון העיקרית שתלווה את העולים בשנים הבאות לאשר יילכו, ועסקה ב"השתלטות המאפיה הרוסית על עמדות הכוח בחברה הישראלית". בימים שלאחר שידור התוכניות הוכחשו הנתונים על-ידי גורמים שונים: משרד התחבורה הודיע כי למיטב ידיעתו מספר הרשיונות המזוייפים אינו עולה על ארבעה אחוזים, דובר צה"ל הודיע כי המוטיבציה לשרת בצה"ל אצל למעלה מ-60 אחוז מהעולים גבוהה, ומפכ"ל המשטרה אז, יעקב טרנר, הודיע כי שיעור הפשע בקרב העולים אינו עולה על זה הנמדד בכלל האוכלוסייה. למותר לציין שההכחשות לא גרמו לערוץ 1 להתנצל, ו"מיתוס המאפיה" הרוסית הפך מאגדה אורבנית לנושא מרכזי בסדר היום הציבורי.

ה"מאפיה הרוסית" היא אולי הדוגמה הבולטת ביותר למיתוס שנוצר רובו ככולו בתקשורת. אם לדימוי שנדבק לנשים מבריה"מ לשעבר כ"זונות" אפשר למצוא איזשהו ביסוס קלוש במציאות, (אכן רבות מהעובדות במכוני הליווי הן דוברות רוסית, אם כי רובן ככולן אינן עולות כי אם תיירות המובאות לישראל במירמה), הרי שפשע מאורגן של רוסים בישראל, כפי שהוא קיים ברוסיה, פשוט אינו קיים. פשיעה יש, פושעים ישנם, אבל סטורקטורה שלטת עם קונסיליירי וסנדקים, קשרים בצמרת השלטונית ומקורות מימון רוסיים, כפי שהדבר הוצג בכתבות הפחדה במוספי סוף שבוע, אין. התקשורת, במרוצתה אחרי הפוטנציאל הדרמטי של הסיפור, ציטטה בהרחבה התבטאויות כמו זו של שר המשטרה דאז, אביגדור קהלני, שטען כי יש למשטרה רשימה שמית של 33 אנשי מאפיה רוסיים החיים בישראל ועומדים להיתפס על-ידיה. הכתבים והמראיינים לא שאלו ולו שאלה חקרנית אחת, כשהם דורשים לדעת מי הם אותם אנשים ברשימה, ומדוע אין מחילים נגדם הליכי חקירה והעמדה לדין כנהוג במדינה מתוקנת. ניתן להניח כי לו היה מדובר באוכלוסייה חזקה בחברה הישראלית, היו הדלפות המשטרה נהירות והתקשורת הייתה נמנעת מהשתלחות פרועה, סלקטיבית ונטולת בסיס עובדתי.

צריך לזכור שאלה מבין העולים שנגדם הופנו ההאשמות בפעילות מאפיוזית היו אנשי עסקים - עולים שהצלחו, ולכן לא תאמו את תפקיד "המסכך" שהוגדר להם על-ידי התקשורת. לא ברור אם איש העסקים גריגורי לרנר היה אחד מרשימת 33 אנשי המסתורין של המשטרה, אך עובדה היא שכשנתפס על מעשה נוכלות הציגה זאת המשטרה כאילו הניחה ידה על דון קורליאונה בכבודו ובעצמו. העיתונות הצטרפה לחגיגה, ונאחזה בכל הדלפה משטרית כדי לנפח את הדמות, ולהפוך אותה אימתנית יותר, מרושעת יותר, נועזת יותר. העבירות שבהם הורשע לבסוף, החמורות כשלעצמן, לא עמדו בשום פרופורציה לדמות הסנדק שהצטיירה מעל דפי העיתונים.

לצד האיום המשיכה באותם עיתונים, כמה עמודים אחרי סיקור פרשת לרנר, לככב משבצת "העולה המסכך". "לריסה מלנקוב, מהנדסת בכירה בתעשיית החלל הסובייטית, מנקה היום רצפות בבתי שכנים", היא דוגמה לפתיחת ידיעה כזו. בעקבות השתדלות העיתון נמצאה למלנקוב עבודה מכניסה יותר, נניח כמזכירה בחברת מחשבים. כאן מתבטאת הדרך השנייה להתמודד עם האיום - להנציח את חולשתם של העולים ואת העמדה הפטרונית של מפעילי התקשורת, או נציגי

הזרם המרכזי באשר הם. התקשורת התעלמה, כדרכה, בעקביות משאלות העולות מההקשר הכלכלי-חברתי הרחב יותר – מדוע יש אבטלת אקדמאים בישראל, מה גובה סל הקליטה שקיבלה מלנקוב והאם הוא סביר, מה גובה המשכנתא שהיא צריכה לשלם והאם היא סבירה.

הבו לנו קולטורה

לצד הכתבות על מאפיונרים וזונות מחד, ועלובי החיים מאידך, ניתן למצוא בתחום אחד נימות שונות לגמרי: התבטלות של החברה הישראלית בפני המגיעים מרוסיה. התחום הוא תרבות, ומה שנתפס בעיני הזרם המרכזי כ"תרבות רוסית אירופית איכותית". הדוגמה המובהקת ביותר לכך היא תיאטרון "גשר". בביקורות הנלהבות והראיונות האוהדים שליוו את "גשר" מאז הקמתו, בלטה הנימה של "הנה הרוסים הביאו לנו תרבות אמיתית". שפת ההצגות בתיאטרון "גשר" היא עברית, מה שאיפשר תקשורת והפחית את תחושת האיום. לצד זה שיחקה לטובתו איזו תחושה של פרובינציאליות תרבותית של צרכני התרבות הישראלים, שמהירו לאמץ לחיקם גוף שהתווית "איכותי" טבועה בו מעצם המסורת התרבותית הרוסית-אירופית-קוסמופוליטית שלו, ואולי גם מתוך איזו נוסטלגיה ל"הבימה" של פעם.

התיוג המיטיב הוא נחלתם הבלעדית של אמנים מסויימים בלבד. במהלך תחילת-אמצע שנות התשעים בלטו בעיתונות בעברית ראיונות עם שלושה שמות רוסיים, שמוקמו במשבצת זו של "הרוסי הטוב" – השחקן מיכאיל קזקוב, שהופיע בתשדירי הבחירות של יצחק רבין ב-92', שחקנית הקאמרי היפה ודוברת העברית השוטפת, אירינה סלזניובה ובעלה הזמר, מקסים ליאונידוב, שהוציא דיסק עם שירים בעברית בהפקה מוסיקלית של בארי סחרוף. שלושתם נדרשו שוב ושוב לחזור בראיונות על סיפור הגבורה של התגברות על קשיי הקליטה והשפה, על אהבתם לישראל, לאנשים החמים ולחומוס. בכל ראיון כזה הופיעו כך או אחרת המילים "אני מרגיש/ה ישראלי/ת". כאנקדוטה אפשר לציין ששלושתם עזבו בשלבים שונים את ישראל. אמנים אחרים, יוצרים או קבוצות אוונגארד, כאלה שאינם דוברי עברית או אינם מחוברים לדמויות קונסנזוס בפוליטיקה או תעשיית התרבות הישראלית, לא זכו לקבל חשיפה למרות כל רצונם ומאמציהם.

קטיגוריה נוספת של "רוסים טובים" בתקשורת הם הספורטאים המצליחים – ובראש ובראשונה שוער "מכבי תל-אביב" ונבחרת ישראל בכדורגל, אלכסנדר אובארוב. המחמאות שזכה להן כמעט בכל מסגרת תקשורתית סייעו בהמרצת הקמפיין לאיזרוחו בישראל. מוסר כפול - בשעה שבאותם עיתונים מתפרסמות ידיעות חושפניות על עוד כנופיית עולים זייפני מסמכים, או כותרות ענק על אחוז הלא-יהודים ההולך וגדל בקרב העולים לישראל, מתקבל מתן האזרחות הישראלית לאובארוב (הנוצרי) כצעד ציוני ונכון מבחינה לאומית.

לא-יהודי ועוד עריק?

מלבד קיבוע הרוסים כמאפייה ועבריינים בתקשורת, בלט התיוג התקשורתי של העולים בשני תחומים נוספים: הדת והצבא. ולא במקרה קבוצת אוכלוסייה כה גדולה וזרה שמשלבת

באוכלוסייה המקורית נבחנת באמצעות הקריטריונים שנתרו לחברה הישראלית בכדי להגדיר את המרכז שלה.

כתבת היומן שהוזכרה לעיל ועסקה בחוסר המוטיבציה של עולים לשרת בצה"ל היתה אחת מני רבות. כתבות המציגות נתונים על אחוז גבוה של עריקים, על בתי כלא צבאיים המלאים בחיילים עולים משתמטים וכד' היו נפוצות מאוד בתחילת שנות התשעים. כמעט כל כתבה כזו לוותה אחר-כך בהכחשה וסיוג של דובר צה"ל או בכיר אחר, אבל הרושם בדעת הקהל, של העולים כפרזיטים שאינם מעוניינים לתרום לחברה, רק התחזק. גם ידיעות מטעם דובר צה"ל, נדירות הרבה יותר, על "הקצין הרוסי הראשון בגבעתי" או "מדריכת הטנקים" העולה הראשונה בשיריון חיזקו למעשה את הרושם שמדובר בבודדים שהצליחו, על רקע רוב של משתמטים. הדרישה מהעולים להתגייס ולתרום בצה"ל גם היא חלק ממוסר כפול של המרכז הישראלי: אי-הגיוס של אביב גפן היווה עילה לעוד כתבת מגזין אוהדת. אך מה שמותר לאביב גפן אסור לעולים החייבים להוכיח את ישראליותם.

נושא היחס ליהדותם (והיעדרה) של העולים מורכב יותר: כבר ב-92' התבטא הרב יצחק פרץ מש"ס ברוח "רוב העולים הם לא יהודים". לקח זמן עד שהתבטאויות כאלה עברו מאזכור חד-פעמי בעיתון יומי זה או אחר למרכז הבמה התקשורתית - כתבות מגזין, דיונים בפריימ-טיים טלוויזיוני ורדיופוני. גם כאן, לצד כתבות בנימה שלילית על הספק ביהדות העולים, הופיעה מגמה הפוכה ומתקוממת על חיילי צה"ל שנפלו במהלך שירותם הצבאי, וחברה קדישא בחוצפתה קוברת אותם מחוץ לגדר. על-פי ההתייחסות לעולים בשני נושאים אלה ניתן לאבחן את עמדתו של הקונסנזוס הישראלי באשר להגדרתו העצמית: הדת היהודית או היעדרה אינם קריטריון ראשי המאפשר קבלה אוטומטית ללב החברה הישראלית. הצבא, לעומת זאת, הוא עדיין עמוד תווך, והשתתפות בו מהווה את כרטיס הכניסה הישיר ביותר לחברה הישראלית. טוב יעשה עולה לא-יהודי אם יתגייס לצבא, ועוד יותר טוב יעשה אם ימות במהלך שירותו. מקומו בליבות מפעילי התקשורת וצרכניה מובטח.

מעצבי דעת הקהל בישראל, לרבות נציגי התקשורת, הם ברובם המכריע חילונים. בתחילת גל העלייה תלו בעולים תקוות גדולות שיהוו גורם פוליטי ודמוגרפי מאזן ל"כפייה הדתית". אולם גם כאן ציפתה לפוליטיקאים ואישי ציבור חילוניים אכזבה. בפועל מיעוט קטן מקרב העולים תמך במפלגות שחרטו על דגלן מאבק בכפייה הדתית. בסקרי דעת קהל שנערכו בקרב עולים הגדירו רוב העולים את מרכיב הזהות הדומיננטי אצלם כ"יהודי", לא "ישראלי". הזהות היהודית של העולים באה ממקום פחות מוכר לישראלים, כזה הנתפס כ"גלותי". היהדות כמוצא, כמסורת והיסטוריה של קורבניות, כדימוי ספרותי ותרבותי של קבוצה חלשה ונרדפת, בעלת כוח אינטלקטואלי גדול אבל נטולת כוח פיזי ושלטוני, רחוקה ממיטוסי הגבורה של הציונות. גם עולים שאינם יהודים לפי ההלכה נאחזו בשיחות עם עיתונאים בחלק היהודי שלהם - בסיפורים על הסבתא, לעתים מהצד הלא-נכון מבחינת ההלכה, שבישלה גפילטע-פיש ודיברה יידיש, והאבא שבגלל אנטישמיות לא הצליח לפתח קריירה. יש לציין, אגב, שדווקא בתקשורת ברוסית בלטו ההתקפות הקשות נגד

ה"לא-יהודים" בקרב העולים. מבחינת ציבור העולים היהודי, הגעת הלא-יהודים וזיהוי של העלייה עימם היתה למעשה האיום הגדול ביותר שהחברה והתקשורת הישראלית הציבה בפניהם: כריתת הענף שהוביל אותם לישראל ושעליו מתבססת הזהות ה"ישראלית" שלהם.

המאבקים המעטים, הנקודתיים, של עולים נגד כפייה דתית או קביעות דתיות זכו לחשיפה תקשורתית מקיפה ואוהדת: מאבקים סביב סגירת חנויות החזיר בבית-שמש ובאשדוד, וקמפיין ה"נאש קונטרול" הידוע של "ישראל בעלייה" שכוון נגד שלטון ש"ס במשרד הפנים.

עולים לשלטון

בראיונות שנתן לעיתונים ברוסית זקף נתן שרנסקי את הפסקת גל כתבות "המאפיה" לזכותו ולזכות כניסת מפלגת "ישראל בעלייה" לכנסת בשנת '96. לא בטוח שזו הסיבה היחידה, אבל עובדה היא, שאחרי כמה פניות נזעמות מצד המפלגה לבכירים בציבור ובתקשורת החלו עיתונאים להקפיד יותר בבדיקת העובדות. עמדת הכוח החדשה שקיבלו העולים בפוליטיקה, המודעות לעובדה שציבור העולים יכול להחליף שלטון ולהקים ולהפיל קואליציות, הפכו את העולים מציבור שאפשר להשתלח בו בקלות לאוכלוסייה שצריך להיזהר בכבודה, ואולי אף להיות עם היד על הדופק באשר לתנועות ולדעות הזורמות בתוכה. פוליטיקאים עולים הפכו בהדרגה למרואיינים מבוקשים בתוכניות אירוח. אם כי גם אז, רק בזמנים הרלוונטיים - לפני הבחירות.

לא מן הנמנע כי אחת הסיבות המרכזיות לעלייתה של "ישראל בעלייה" היה הקיטלוג השלילי של ציבור העולים בתקשורת. מלבד השפה הרוסית, המהווה גורם המאחד לציבור העצום והרבגוני הזה, איחדו אותו הסטיגמות וההכללות.

הכוח הפוליטי העולה, שהתבטא שלוש שנים מאוחר יותר גם בבחירות המוניציפליות ובריבוי נציגים עולים במועצות המקומיות, יצר מאגר חדש של מרואיינים פוטנציאליים לתקשורת הישראלית, בעיקר המקומית, ושינוי גישה איטי אך משמעותי. חברי מועצה עולים התראיינו פתאום במקומונים לא כעבריינים וזונות, לא כלא-יהודים או אסירי ציון, אלא כאנשים הנושאים בתפקיד מוניציפלי בקהילה. והפעם נדרשו לדבר לא רק על נושאים הקשורים לעולים, אלא על התפקיד שהם ממלאים: בנייה, איכות סביבה, כלכלה עירונית, אבטלה, שירותים חיוניים, עליית מחירי הארנונה. לא נפקד גם מקומן של כתבות שליליות בהן הובלטה לעיתים עובדת היותם עולים, אבל ככלל הפכו לבני אדם מן היישוב, שעולמם אינו מתמצה בארץ שממנה היגרו, ויש להם גם דעות בעלות עניין לציבור במגוון נושאים.

למה צריך תקשורת ברוסית

מהרגעים הראשונים של הקמת כלי תקשורת ברוסית, בתחילת שנות התשעים, ניבאו להם פרשנים מקרב בכירי התקשורת הישראלית כלייה תוך שנים בודדות. בתחילה היו אלה העיתונים "ספוטניק", "וורמיה" של מעריב ו"וסטי" של ידיעות אחרונות, ו"רדיו רק"ע" כערוץ הרדיו הממלכתי ברוסית מבית רשות השידור. עם השנים מספר כלי התקשורת דוברי הרוסית רק גדל והיום יוצאים לאור בשפה הרוסית בישראל יותר מחמישים עיתונים, שבועונים ומקומונים, ולתחנה הממלכתית הצטרפו חמש תחנות רדיו פיראטיות ברוסית. בתחום הטלוויזיה עומד לצאת מכרז לערוץ טלוויזיה מקומי ברוסית, שיצטרף לארבעה ערוצים מרוסיה המשודרים בכבלים.

עם זאת, עיתונאים וותיקים בתקשורת ברוסית מבחינים במגמת דלדול, המתבטאת הן במכירות והן בתכנים, בייחוד בעיתונות הכתובה. אם בתחילה היו העיתונאים ברוסית לוחמניים מאוד, וקראו לעולים להיאבק ולהפגין למען הטבת תנאי דיו, ונגד סטיגמות שליליות בתקשורת הישראלית, הרי שכיום רוב החומר המודפס בעיתונאים ברוסית הוא לא חומר מקורי אלא ידיעות מתורגמות מהעיתונות בעברית. גם הסוגיות בכותרות הראשיות הן סוגיות המעסיקות את כלל האוכלוסייה - מצב בטחוני, מיתון כלכלי, פוליטיקה פנימית ומדיניות חוץ. השיפור במצב הכלכלי של חלק לא מבוטל ממשפחות העולים, ועייפות חומר של העיתונאים העולים הן סיבות אפשריות לכך. הרדיו, בעיקר הפיראטי, מצליח יותר, כי אינו עוסק בפן הפוליטי או בקשיי הקיום אלא בסוג של אסקפיזם תרבותי - שידור מוסיקה ומתן במה למאזינים. כלי התקשורת ברוסית מפסיקים בהדרגה להיות גורם אקטיבי לשינוי חברתי, והופכים לכלי לעדכון עבור אלה מהעולים שלא יודעים וכבר לא יידעו עברית ברמה מספקת.

כאשר דנים בכלי התקשורת ברוסית יש לזכור שמלבד צורכי הקוראים, ישנם גם צורכי הכותבים, העורכים, המגישים - כלי התקשורת הרבים מספקים מקומות עבודה לבעלי מקצוע דוברי רוסית שמזעריים סיכוייהם להתקבל לעבודה באחד מערוצי התקשורת הישראלית בעברית.

כמה רוסים יש בתקשורת הישראלית?

הפיגוע בדולפינריום שלף מהארון האחורי של התקשורת הישראלית כמה וכמה בעלי מקצוע דוברי רוסית בתחום התקשורת. ביום שאחרי הושבה באולפן החירום, לצד המנחה דובר העברית, המגישה לנה לאגוטינה, שבימים כתיקונם מגישה תוכנית שבועית נידחת בשפה הרוסית בערוץ 33. מהשטח דיווח ברוסית לקהילת העולים המודאגים כתב רדיו רק"ע, אלכסנדר דוב, שזו לו ההופעה הראשונה בטלוויזיה הישראלית. ב"ידיעות אחרונות" נפל רוב נטל הסיקור על הכתבת דוברת הרוסית נטשה מוזגוביה. עיתונאים ואנשי רוח מקרב קהילת העולים גויסו לתוכניות הטלוויזיה לתת פרשנות.

מספר דוברי הרוסית בתקשורת בעברית בטל בשישים. ב"ידיעות" ו"הארץ" התחלפו במהלך השנים כתבים דוברי רוסית, ותמיד רק בנישת הסיקור של העולים, חלילה לא בנושאים ברומו של עולם כמו כלכלה, פוליטיקה או פלילים. ב"מעריב" מסתדרים בלי. בגלי צה"ל עבדו עד לפני כשנה שני כתבים דוברי רוסית, שיש לציין כי סיקרו תחומים נוספים מלבד תחום העלייה. שניהם מדברים עברית רהוטה ללא שמץ מבטא. בשני ערוצי הטלוויזיה מסקרים את תחום העולים כתבים שאינם דוברי רוסית.

בעלי מקצוע רבים בתקשורת ברוסית מעידים כי הכניסה לערוצי התקשורת בעברית בלתי-אפשרית למעשה עבורם. ניסיונותיהם נתקלו בספקנות לגבי כישוריהם, והערות לגבי מבטאם. שדרן רדיו העובד כעת ברדיו הפיראטי "ספוטניק" סיפר כי עבר מספר ראיונות אצל בעלי תחנות רדיו אזורי בעברית, שפסלו אותו בגלל מבטאו הרוסי. ההגמוניה של הדיבור הצברי עדיין חזקה מאוד בכלי התקשורת האלקטרונית.

אף מבחינה זו מחזקת התקשורת הישראלית את גבולות הגדרת ה"גטו" הרוסי - כל עוד לא יישמעו בתקשורת קולות רבים יותר של עולים, כן כן, גם כאלה עם מבטא, שידברו מתוך עמדות

כוח ולא מעמדות של "מסכנות", שידברו את עצמם ולא יחכו שמישהו אחר ידבר עליהם מעמדה מתנשאת, פטרונית, יישאר המושג "רב-תרבותיות" בחברה הישראלית כמילים ריקות מתוכן.

נשים בתקשורת - עדיין שוליות

ד"ר דפנה למיש, החוג לתקשורת, אוניברסיטת תל-אביב²⁰

בעוד גברים מוצגים כרוב ה"נורמלי" בחברה, נשים מוצגות כמיעוט ה"אחר": החריג, הפגום, השולי. התפקיד השכיח שלהן הוא של קורבן או של קרובת משפחה של קורבן. נשים מרבית אף לכבב באחד משני הקצוות הסטריאוטיפיים המוכרים השמורים לנשים: כאובייקט מיני או כאם.

אחד האתרים החברתיים המרכזיים לבחינת מעמדן של נשים בחברה הישראלית הוא עולמה של התקשורת. זוהי זירה להצגת החברה את עצמה, המהווה סוכן סוציאליזציה מרכזי המגדיר עבורנו את זהותנו, מתווה את גבולות הקונצנזוס ומדיר לשוליים את הנתפס כחריג. בחינה אינטגרטיבית של תכני התקשורת הישראלית המודפסת והמשודרת העוסקים בתיעוד המציאות (כדוגמת עיתונות, תוכניות חדשות, אקטואליה, תוכניות אירוח וחברה) ובבידור (כחידונים, אופרות סבון, תוכניות לילדים) מצביעה על תפיסת שוליותן של נשים בחברה הישראלית. בעוד גברים מוצגים כרוב ה"נורמלי" בחברה, נשים מוצגות כמיעוט ה"אחר": החריג, הפגום, השולי.

בניתוחי תוכן שנעשו על התקשורת הישראלית נמצא כי תפיסת שוליותן של נשים בחברה באה לידי ביטוי בכל אמצעי התקשורת בהיקף הופעתן, במסגורן בעיקר בתפקידים נשיים מסורתיים הקשורים למרחב הפרטי או לביטויי במרחב הציבורי (תפקידים במגזר ההתנדבותי, עיסוק בתחומי החינוך, הבריאות והסיעוד וכדומה), ובהצגת מאפייני אישיותן כשונים באופן מהותני מאלה של הגברים: הן פחות הגיוניות, אמביציוזיות, פעילות, עצמאיות, גיבורות ודומיננטיות. לעומת זאת, הן מוצגות כיותר רומנטיות, רגשניות, תלותיות ופגיעות.

דימויי נשים בחדשות, אקטואליה ופוליטיקה

נוכחותן של נשים בעולם המציאות: חדשות, אקטואליה ופוליטיקה - מציגה עולם של דומיננטיות גברית. נשים מהוות בממוצע כ-15% מהדמויות המופיעות בסיפורי הרדיו והעיתונות, וכ-25% על המרקע (בעיקר בשל נוכחותן של קרייניות, לא כגיבורות מרכזיות של הסיפורים). התפקיד השכיח שלהן הוא של קורבן או של קרובת משפחה של קורבן (מלחמה, פשע, מוות טבעי). ההעדפה של התקשורת לעסוק בנשים כקורבנות (על פני נשים יוצרות או פעילות, לדוגמה) מהווה חרב פיפיות. מצד אחד מעלה התקשורת את סוגיית האלימות כלפי נשים למודעות הציבורית ובכך מקדמת את הדיון והטיפול החברתי בנושא. מצד שני, נטייתה של התקשורת לאירוטיזציה, לטריוויאליזציה וסנסציונליזציה של האלימות (לדוגמה: פירוט רב של האקטים המיניים והאלימים, שימוש מוגזם בכותרות צבע ורטוריקה של ריגוש, תמונות חודרניות וכדומה) מציגה את התופעה כמאבק אישי של נשים פסיביות וחסרות מזל במקום כבעיה חברתית של מאבק לשוויון ולשינוי. הדיון התקשורתי מרבה להביא את הקול ה"המיסדי" בסוגייה זו: השוטר המטפל, השופט המעמיד

לדין, ובכך מחזק את תחושת "המצב תחת שליטה" תוך התעלמות מהקול הנשי של הנפגעת ושל סביבתה. כך או כך, ממשיכה התקשורת להנציח את המעמד הנשי כחלש, כפסיבי וכזקוק להגנה גברית.

נשים מרבות אף לכבב באחד משני הקצוות הסטריאוטיפיים המוכרים השמורים לנשים: כאובייקט מיני או כאם. כך לדוגמה, אנו מוצאים את העיסוק הרווח באוכלוסיית העולות מארצות חבר העמים המתמקד בעיקר בהקשרים של תעשיית המין בישראל - זונות, פרוצות, נערות ליווי. כמו כן הן ממוסגרות כ"אחר" של החברה הישראלית. יהדותן מוטלת בספק, הן מתפקדות בשולי החברה העניים ורוויי הפשע, והן אינן מתפקדות כמצופה מאימהות ונשים יהודיות. דרך הסיקור ממחישה את התהליך שבאמצעותו אזרחיות שהן בהגדרה חלק מה"אנחנו" הקולקטיבי, מוצגות כ"אחרות" הזרות לחברה הישראלית ומערערות על המוסר והסדר החברתי. מן הצד השני אנו מוצאים את העיסוק המרובה באימהות, פריון והולדה וההקשרים המסורתיים של נתינה אינסופית והקרבה עצמית לטובת האחרים. גם פרספקטיבה זו נוחה "לבליעה" תקשורתית, כפי שראינו בדרך בה תנועת "ארבע אמהות" ניצלה את קולו של "הרחם" כדי להגיע למודעות ציבורית.

חוסר השוויוניות בהצגת נשים וגברים בתקשורת הוא כה עמוק ושקוף, עד כי הוא נשמר גם בתעמולת הבחירות המבוססת על מצע שוויוני. נשים מופיעות בתעמולת הבחירות בממוצע ב-15% מכלל הדמויות; הנשים המופיעות הן צעירות מן הגברים, הן מוצגות יותר מהגברים ללא זהות או שייכות מקצועית, כעדות "מן הרחוב", הן מוצגות כרגשניות יותר, הן מקבלות חשיפה נמוכה יותר מבחינת משך ה"שוטים" הטלוויזיוניים בעת הופעתן, מופיעות יותר בחברה מעורבת עם גברים וכדומה. במעט החשיפה שניתנת לנשים פוליטיקאיות הן מתמקדות בתחומים נשיים מוכרים, כהרחבה של המרחב הפרטי: חינוך, בריאות וסיעוד. נשים בלתי ידועות מגויסות כדי לשוחח על הקונפליקט הישראלי-ערבי. הן מוצגות בתפקידי התלות שלהן; הטיעון שלהן וההצדקה לו נובעים מתפקידן כחברתו של-, אימו של-, סבתו של-. בתעמולת 1996, לדוגמה, בלטה במיוחד אסטרטגיית ה"אמהות". נשים כאמהות היה המסר הדומיננטי במרבית המפלגות. נשים הופיעו עם תינוקות בחיקן וילדים לצדן; כאימהות שדברו על ילדיהן בעוד המצלמה נעה מהן לילדים שסביבן וחוזר חלילה. בתפקיד זה הן דברו על שלום, על העתיד, חינוך, שוויון, ביטחון אישי, עוני, דת, גמלאות, מיעוטים, שרות צבאי וכדומה. אפילו פוליטיקאית בכירה כלימור לבנת (שלאחר מכן הפכה לשרה היחידה בממשלת נתניהו) גייסה לפנייתה האישית לבוחרים את ילדיה שיר ויאיר החוששים לנסוע לטיול שנתי בשל העדר השלום והביטחון. נראה היה כי רק תפקידן של נשים כאימהות סיפק לגיטימציה להופעתן על המרקע ולמסר אותו הן ניסו להעביר.

מעניין לציין כי מגמת השינוי נמצאה באותו מקום שבו אכן בולט השינוי בזירה הפוליטית - בקרב אותן מפלגות, שיש להן עניין כן, עם ביטויים מעשיים, בנושאי זכויות אדם ואשה. כך בלטו לטובה תשדיריהן של מר"צ ובמיוחד אלה של חד"ש בתעמולת 1996, בהם הוצגו נשים ונושאי נשים באופן שונה ושוויוני. התקשורת במקרה זה, כמו במקרים רבים אחרים, נשרכת אחר המציאות המשתנה ולא ההפך.

בפוליטיקה המקומית בישראל נמצא כי העיתונות מקבעת את הנשים הפוליטיקאיות בתחום הפרטי, כמסיגות גבול וכמי שמנסות להגשים את הבלתי אפשרי. תהליך זה מתרחש באמצעות

מידורם של נושאי נשים פוליטיקאיות בעיתונות הנשים, מדורי הנשים בעיתונות ובמקומונים (לעומת במדורי "חדשות פוליטיות"); הדגשת יתר של נשיות המועמדת ועל היותה "קודם כל אשה"; הצגת העיסוק בפוליטיקה כמאיים על הנשיות וכמצוי בקונפליקט עם ההגשמה הנשית במסגרת הבית והמשפחה; והדגשת נשים יוצאות דופן כיוצא מן הכלל המחזק את הכלל.

גם בתוכניות טלוויזיה "רכות" יותר, כתוכניות טוק-שואו (אקטואליה, נושא ואירוח) נמצא כי גברים מוצגים כ"חשובים" בעוד נשים כ"מעניינות". ככל שהתוכניות עוסקות יותר באקטואליה כך נעדר מהן מקומן של הנשים, בעוד שבתוכניות העוסקות בנושאים אישיים ואזוטריים עולה מספרן של הנשים. בתוכניות האירוח המונעות על ידי שיקולים דרמטיים זכו נשים בתשומת לב כשהן ייצגו סיפור אישי של הישג (התגברות על מחלה, כישרון ייחודי) ולא על סמך הסטטוס המקצועי שלהן (הישג ציבורי). כמו כן בלטו נשים המערערות על גבולות הזהות הנשית המקובלת, נשים חריגות, "מעניינות". כלומר, גם בתוכניות הטלוויזיה הרכות יותר מונצחת ההדרה של הנשים מהמרחב הציבורי והמקצועי.

דימויי נשים בפרסומת

דימויי הנשים בפרסומת מהווים זה זמן רב מוקד לדיון ציבורי ולעניין אקדמי. יש לזכור שהפרסומת, כביכול עולם תוכן שולי, מהווה לאמיתו של דבר את המנגנון המרכזי המקיים את אמצעי התקשורת ולפיכך השפעתה על הנורמות החברתיות היא מרובה. בין ההאשמות המרובות שהוטחו כנגד הפרסומת נמצאת זו הטוענת כי הפרסומת בישראל מרבה בהצגת נשים כאובייקטים מיניים: חלקי גוף חשופים, תנוחות גוף פרובוקטיביות, הבעות פנים מגרות, מבטים מפתים, תנועות אצבעות, ליטוף עצמי, הדגשת שפתיים וכדומה, וכן שימוש רב ברמזים מילוליים. למרות המהפכה שעבר עולם הפרסום בארץ עם החדרת פרסומת לטלוויזיה, חלו שינויים מעטים בלבד בעשרים השנים האחרונות בתחום זה. נשים מוצגות במצבים מגוונים של נחיתות ביחס לגברים, הן פחות רציונאליות מהם, הן מפרסמות מוצרים בעלי ערך נמוך יותר, והן מזוהות יותר עם עולם הבית והמשפחה. בנוסף, מיניות האשה שזורה בפרסומות לעתים קרובות בביטויים מרומזים לאלימות: הצגת חלקי גוף מנותקים מהשלם, כבילה, מגע כפוי ורמזים לאלימות פוטנציאלית. למרות זאת נראית האשה כמתעלמת מהאלימות, אדישה כלפיה או אפילו כנהנית ממנה. יתרה מזאת, הנשים אף מוצגות כמעודדות אלימות מינית: הן לבושות ומוצבות באופן מפתה, מתפשטות או חושפות חלקי גוף בדרכים האמורות לגרות את הצופים בהן. הן מקרינות נכונות לקשרים מיניים בכל מצב ובכל מחיר, כמביאות זאת על עצמן. האובייקטיביזציה של נשים בפרסומת באה אף לידי ביטוי בשכיחות הופעתן כחפצים - גם אם מעוצבים ויפים, הם עדיין אובייקטים ולא סובייקטים בעלי קיום עצמאי: כפירות - צבעוניים, עסיסיים ומגרים לאכילה; כבעלי חיים - המזוהים עם הפראי, הטבעי, היצרי, הבלתי מתורבת. רק לעתים נדירות אנו זוכים לראות על המסך נשים בוגרות יותר, המצויות במערכת זוגית יציבה ואוהבת והמוצגות כאדם ולא כפרובוקטור, כפי שראינו באחת הפרסומות לטלפון סלולרי.

דימויי נשים בתכנים נוספים

בדיקת דימויי נשים בתוכניות מקור פופולריות בטלוויזיה הישראלית, כדוגמת אופרות הסבון הישראליות, חידונים, תוכניות בידור מגוונות, תחרויות בחירת מלכות יופי וכדומה מגלה שהמגמות בהן דומות: דגש ניכר על הופעתה החיצונית של האשה, והעדפה בולטת לגיל צעיר ולהקרנת מיניות. נשים בוגרות יותר נוטות להיות מזהות עם דמות האשה ה"קלפטה": תכנית, תחמנית, תאבת בצע, תחרותית כלפי בנות מינה במאבק על הגבר הנכסף וכדומה. רבות מסדרות הטלוויזיה המיובאות, שבהן דומיננטי לאחרונה "הקול הנשי", והמציגות מודלים של נשות קריירה מוכשרות ומצליחות, חוזרות ומחזקות את "מיתוס היופי" כתנאי הכרחי להצלחה מקצועית וממשיכות לעגן את החיפוש הנצחי אחר האושר הטמון במימוש קשר זוגי עם נסיך חלומות.

בדיקת תכני התקשורת המיועדים לקהל הצעיר והמהווים בעבורו סוכן סוציאליזציה דומיננטי - כדוגמת קלטות וידיאו לילדים, עיתונות הילדים והנוער, שידורי הרצף של ערוץ הילדים, סדרות אנימציה וכדומה - מגלה שהמגמות בהם זהות: הם ממשיכים להציג בפני ילדים וילדות מודלים דיכוטומיים של נשים "אימהות" או נשים "מיניות". הדמויות הנשיות הן בחלקן הגדול פסיביות, רגשניות, תלותיות והן נגאלות ממצוקותיהן באמצעות הדמויות הגבריות הפעלתניות והאמיצות.

התקשורת הישראלית, אם כן, מרבה להנציח את שני קצות הדיכוטומיה השמורים בתרבות הגברית לנשיות: ה"מדונה" (או "חווה") מזה וה"זונה" (או "לילית") מזה. כ"מדונה" מקובעת האשה הישראלית בתפקיד האם - זו היולדת, המעניקה, המגדלת, המקריבה עצמה ולבסוף גם זו המקוננת על הבן המת. כ"זונה" היא נדחסת לתבנית האובייקט המיני כשמהות קיומה היא הגירוי/ איום על הגבריות וסופה להיענש כקורבן לאלימות ולניצול. בדרך זו משדרים התכנים התקשורתיים לגיטימציה לדה-הומניזציה ולהתבוננות בנשים כאובייקטים חסרי בינה ותחושות, נטולות קיום אנושי.

שינוי זחל

יחד עם זאת, בארץ, כמו בעולם המערבי, מעלים המחקרים גם ממצאים המעידים על קיומם של שינויים "זוחלים" בדימויי נשים. נשים מופיעות לאחרונה יותר מאשר בעבר כבעלות מקצוע, מעבר להיותן אמונות על המרחב הפרטי. את המעבר ההדרגתי הזה למודל ליברלי יותר ניתן לייחס לשינויים ממשיים בחברה ולהשפעתה המצטברת של המהפכה הפמיניסטית. אך בעת ובעונה אחת, ניתן אף להבין אותו לפחות משני כיוונים משלימים נוספים:

ראשית, חלק ניכר מהשינויים כרוך בהצגת נשים יותר בדרך בה נתפסים גברים (עצמאיות וכוחניות, לדוגמה, כמאפיין מספר פוליטיקאיות ונשים בעלות תפקידים עיתונאיים בכירים בתקשורת) או גברים בדרך בה נתפסות נשים (כאובייקטים מיניים בפרסומות, לדוגמה), תוך המשך ההתעלמות מהייחודיות של ההוויה הנשית, תפיסת העולם והערכים הנשיים, סגנונות החשיבה הנשית וכדומה.

שנית, אם נתייחס לתכני התקשורת, כדוגמת הפרסומת, לא כשיקוף מציאות חד-ממדית אלא כביטוי לתרבות חברת צריכה, הרי דמות האשה "החדשה" יכולה להתפרש כגיוס השיח הפמיניסטי לקידום הצרכנות המתמדת, תוך הכרה בכוחה הכלכלי הגובר של האשה בחברה המערבית וגיוסו לסוג חדש של שיעבוד: לאידיאל יופי בלתי-מושג, להאדרת שימור נעורים "נצחיים", להזנת דימוי עצמי נחות הזקוק לשיפור מתמיד.

במתח הזה שבין דומיננטיות של דימויים שמרניים ובין מגמות של שינוי, בולטות מספר נשים בהבאת הקול הנשי לתקשורת, באימוץ מדיניות של העדפה מתקנת לגבי נוכחות נשים ובחדירה למעוזי סיקור גבריים. אולם רובן מוצגות לא פעם כמי ששלמה מחיר בהגדרת נשיותה עבור ההעזה - בהעדר חיי משפחה או באימוץ תכונות "גבריות". גישה אלטרנטיבית מעדיפה את התקשורת החלופית - כדוגמת תוכניות הטלוויזיה "מבט נשי" ו"נשים מדברות" המעלות סוגיות מרכזיות בהווה הנשית ומציעות פרספקטיבות פמיניסטיות באמצעות התודעות לנשים, עולמן והישגיהן במגוון רחב של תחומים ומסייעת בכך בהגדרה מחודשת של נושאים "נשיים" בתודעה הציבורית. ערוץ התקשורת האחר הוא כתב העת הפמיניסטי "נגה" היוצא לאור מזה למעלה מעשור שנים על ידי קבוצת נשים מתנדבות מהאקדמיה ומחוצה לה, והמהווה את ערוץ התקשורת הפמיניסטי הגלוי והביקורתי ביותר כלפי החברה הישראלית.

סיכום

כפי שראינו, ולמרות נוכחותם של רמזים לשינוי אפשרי בתקשורת הישראלית, עדיין תמונת העולם המוצגת בה מותירה את הנשים בשולי העשייה החברתית, כלכלית, תרבותית ופוליטית. מאפיינים אלה אינם ייחודיים לתקשורת הישראלית דווקא, והם מבטאים את מעמדן של הנשים ברחבי העולם. יחד עם זאת, חלקם מוקצן במיוחד בתקשורת שלנו בשל הנסיבות החברתיות-פוליטיות הייחודיות לנו - כדוגמת המוטיבים של קורבנות ושל אלימות.

הדיון בסוגיה זו אם כך אינו בגדר תרגיל אקדמי בלבד - יש לו משמעות עמוקה לגבי שימור הסטטוס-קוו ובמניעתו של שינוי חברתי עמוק. מודעות גוברת של יוצרי התקשורת בארץ לאחריותם החברתית, השפעה אפשרית של השתלבותם של בוגרי אוניברסיטאות שהתמודדו עם שאלות של ייצוג ואתיקה על עולם העשייה התקשורתית, חדירתן של נשים (ואף גברים) המחויבות לפרספקטיבה חלופית למציאות החברתית ולמאבק בפאטריארכיה ובחוסר שוויון - כל אלה יכולים להביא לשינוי הדרגתי. קהל אקטיבי המגיב לתכני התקשורת בביקורת רלוונטית, ש"מצביע ברגליים" על ידי הימנעות מצריכת תכנים פוגעים או החרמת מוצרים יכול לתרום רבות לעיצובה של אקולוגיה סביבתית שוויונית ונאורה יותר. החינוך לשוויון בין המינים (כמו לכל סוגי השוויון) ולצריכה ביקורתית של אמצעי התקשורת חייב לפיכך להוות חלק מתהליך הסוציאליזציה של כל אזרח ואזרחית בחברה בה אנו חיים.

חרדי וירטואלי

דודי זילברשלג, יועץ תקשורת חרדי, מו"ל העיתון החרדי "בקהילה"

החרדי המקנן בתקשורת הישראלית, מזלזל בחילונים, שורף את דגל-ישראל פעמיים בשנה, משתמט משרות צבאי, פרזיט החי על חשבון הציבור. החרדי הזה שהוא ביסודו חרדי וירטואלי וכל קשר בינו לבין אנשים חרדים מקרי בהחלט, הוא יציר כפיה של תקשורת שצפתה אל החרדיות בעדשות שווא, והקרינה בעקבות כך מצגת שווא.

מקס נורדאו אמר פעם: "היהודים אינם שנואים מחמת תכונותיהם הרעות, אלא מייחסים להם תכונות רעות מפני שהם שנואים" ולכן מאפייני החרדי המצוי מוציאים מכליו את הישראלי המצוי. כי החרדי המקנן בתקשורת הישראלית, מזלזל בחילונים, שורף את דגל-ישראל פעמיים בשנה, פעם אחת בל"ג בעומר ופעם אחרת ביום העצמאות, משתמט משרות צבאי, פרזיט החי על חשבון הציבור. את יום הזיכרון לחללי צה"ל הוא נוהג לחלל, הן בהליכה בעת הצפירה והתגרות במשפחות השכולות והן בשיטות חילול אחרות הנפוצות בקהילה החרדית. בשבתות עיקר עיסוקו בידוי אבנים לעבר מכוניות חולפות. עמדתו הפוליטית ימנית קיצונית, הוא מסתיר ומחפה בעוז על ריבוי מקרי האלימות, האונס וההטרדה בסביבתו ובכלל מגן על פושעים, ועוד כהנה וכהנה.

החרדי הזה שהוא ביסודו חרדי וירטואלי וכל קשר בינו לבין אנשים חרדים מקרי בהחלט, הוא יציר כפיה של תקשורת שצפתה אל החרדיות בעדשות שווא, והקרינה בעקבות כך מצגת שווא.

ההיסטוריון ופרשן התנ"ך יחזקאל קויפמן הגדיר יפה עניין זה. את הדברים פרסם במסתו, בירחון 'מאזנים', טבת תרצ"ד (הופיעה באסופת כתביו 'בחבלי הזמן'), הוצאת דביר 1936 :

"את המילה 'אנטישמיות' רגילים אנו לתרגם 'שנאת ישראל', אבל התרגום הזה אינו מדויק. האנטישמיות אינה שנאת ישראל בעצם, אלא היא שיטה של קטרוגים הבאה לבסס ולהצדיק את השנאה לישראל או את הרע הנעשה לישראל. האנטישמיות כרוכה ברגש השנאה, אבל כשהיא לעצמה היא אינה רגש, אלא אידיאה, תורה, ולפרקים גם מין שיטה 'מדעית'. האנטישמיות בתור שיטה אינה שואפת לבאר את שנאת ישראל אלא להצדיק אותה. היא נותנת לשנאה טעמים, שאינם טעמיה וגורמיה האמיתיים. אחותה הבת היא העלילה. האנטישמיות משתמשת בקטרוגי שקר, בסילופים. היא משתמשת בשיטה של האשמות המכוונות נגד הדת היהודית, המוסר היהודי, הגזע היהודי, אורח חייהם של היהודים ויחסם אל הסביבה הנוכרייה. ואלה הם ראשי דרכיה :

הבדות: היא מאשימה את היהודים בחטאים, שאינם בהם כלל.

ההכללה: היא מגלגלת על הכלל כולו את אשמות היחידים.

ההחמרה: היא חושבת להם לחטאים מה שאינו נחשב לאחרים לחטאים. ומכיוון שהאנטישמיות היא אידיאה או תורה, יכולה היא להיפרד מעל השנאה ולהתקיים בפני עצמה...

כמו כן קיים אף **הייהוד:** היא מייחדת ליהודים חטאים, שאינם מיוחדים להם, ומבליטה אותם כחטאים "יהודים".

דומני שהמפתח בו השתמש קויפמן לאנטישמיות מותאם להפליא למצב החרדים בתקשורת הישראלית.

הבדות

הדוגמא הטובה ביותר לבדות נחשפה מיד לאחר הפיגוע הרצחני בדולפינריום בתל אביב. עובדת סוציאלית העריכה ש"החברה קדישא" תסרב לקבור את היהודים המסופקים מבין הנספים, בבתי עלמין יהודיים ומיד קפץ רוגזה של המערכת הציבורית כולה. שדרנים שיסו, פוליטיקאים הגיבו והדתיים בוזו. אף לאחר הודעת הבהרה והכחשה של דובר החברה קדישא בתל אביב לא נחה דעתם של המקטרגים. במקום להתבונן בעשרות מתנדבי "הצלה" ששעטו בליל שבת לתל אביב להציל חיים, העדיף חיידק הסטריאוטיפ להתמקד בשלילה.

בהערת ביניים יודגש, שאף פעילות זו כאשר היא נחשפת ומוערכת, נגועה בסטיגמזיה קשה. רוב החרדים הנצפים בארועי האסון הם מתנדבי ארגון "הצלה", הפועלים במסגרת מד"א, המונה אלפי חברים בכל רחבי הארץ. משום מה בעקביות "מדביקים" לחרדים דווקא את ההתעסקות במתים וחללים ולא בהצלת חיים. בתקשורת הם תמיד אנשי זק"א – חסד של אמת וארגון "הצלה" משום מה מגומד.

מפורסמת ביותר היא הבדיה שכותב שורות אלו היה מעורב בה ונאבק לגילוי האמת, ונוגעת לחשיפה של משה סויסה, אז כתב לענייני דתיים של "ידיעות אחרונות": "האשה נאנסה, הבעל האמין לה - ולכן הם חייבים להתגרש". האיטס הנהדר זכה ל"פולו-אפ" מרשים. כל צרוע וזב חוטם הוזמן להגיב ולחמול על האישה האנוסה. נשות נעמת הפגינו מול בית הרבנות הראשית, השמיעו קריאות קשות והניפו שלטים פוגעים. רק לאחר מעשה הסתבר שכל הסיפור מצוץ מהאצבע. ל"עיתון של המדינה" היה פרק מאלף. ידיעות אחרונות סילק את סויסה משורותיו ומאז מגלה רגישות גדולה יותר בסיקור הנושאים הדתיים.

בדות נוספת היא הצגת האוכלוסייה החרדית כולה כחיה בקו העוני ומתחתיו, תוך כריכת "עובדה" זו במכלול האשמות על זלילת תקציבי מדינה על חשבון קבוצות אחרות. דוגמא לכך ניתן היה למצוא בסיקור התקשורת הנרחב ועז היצרים של "מסע-עלוקות" של תנועת "התעוררות".

שפעת "ההרים החרדיים" בתקשורת שהולידו עכברים היא נדירה ברבגוניותה:

- "יונתן יוסף, נכדו של הרב עובדיה יוסף נעצר בחשד להנהגת ארגון ימני קיצוני, שאסף נשק במטרה להשתמש בו נגד ערבים. הוא צפוי להיחקר על פרשת הדוקר הסדרתי שפעל בשכונת מאה שערים ודקר שבעה ערבים, שניים מהם למוות". ידיעה זו הופיעה בעמוד הראשון ב"הארץ" 10.2.90 וזכתה להרחבה בעמודים הפנימיים. ב"ידיעות" ו"מעריב"

היא הופיעה בכפולה אמצעית ובאותיות ענקיות ואדומות. (באותו היום, הסיקור על דו"ח מבקר המדינה לגבי דיווחי שקר באגף החקירות בשב"כ, קיבל מיקום שולי וקטן הרבה יותר). הידיעה על שחרורו מהמעצר של בן הרב, לאחר שהשב"כ לא הצליח להציג די ראיות, הופיעה לאחר יומיים בצורה מוצנעת רק ב"מעריב" וב"הארץ". הידיעה על שחרורו גם ממעצר הבית, ללא תנאים מגבילים, לאחר שהשב"כ סיים את חקירתו ללא ממצאים – לא התפרסמה כלל בעיתונים.

- "משמרת הצניעות" בירושלים הציתה דירה של נער בן 16. שריד: "מדובר בתאים מחתרתיים מסוכנים, והמשטרה אינה ערוכה לחשוף אותם ולדכא אותם" ("מעריב" 23.11.98). "המשטרה אומרת: בקרוב נעצור חשודים בהצתת דירת החוזר בשאלה" ("מעריב", 24.11.98). "כולם יודעים מי עומד מאחורי מעשי האלימות של החרדים בירושלים, אז איך זה שהמודיעין המשטרתי עומד תמיד נבוך למולם?" ("הארץ", 25.11.98). הידיעה על כך שנתפסו המציתים, שלא היו אלא חבריו החילונים של הנער שפעלו על רקע רומנטי, פורסמה רק ב"ידיעות" ובקטן.

ההכללה

ההכללה אף היא נחלתו המתמדת של החרדי בתקשורת. כחלק מרעה חולה זו יש לראות את האיפיון הפילי המלווה כל עבירה המיוחסת לדתיים או חרדים. הסלקציה שעורכים כלי התקשורת ביחס לדיווחים בנושאי פלילים זועקת לשמים, וניכרת בה ההבלטה של "חרדי", "אברך", "תלמיד ישיבה". "חילוני" מעולם לא שדד בנק, "סטודנט" מעולם לא רצח.

רק מקרים בודדים מתוך אלפי עברות גניבה, אונס, שוד ויתר מרעין בישין מקבלים חשיפה בדיווחי החדשות. המקרים הזוכים לכיסוי תקשורתי הם אלה שיש בהם "סיפור" או "פיקנטריה". ברוב המקרים מדובר בסטייה קיצונית, זוועה קיצונית או מעורבות של חרדי, עולה מחבר העמים, ערבי או כל דמות אחרת מן הזן הראוי להבלטה ולהעצמת דמותו השלילית.

דוגמא מאלפת לכך היתה בתוכנית 'פופוליטיקה' שעסקה בחשדות נגד רב על מעשים מגונים (17.10.00), המנחה פתח את הדיון במילים הבאות: "אולי יש להקיש מן הפרט אל הכללי". השיקופית שליוותה את הדיון אף היא מופלאה בהגינותה, המון חרדי וממעל מתנוססת כותרת ענק: 'מגע-רבני'.

ההחמרה

איך להפוך נמלים זעירות – סיפור מפוקפק שמקומו בשולי החדשות, לפילים מפלצתיים ענקי מימדים? מוסיפים מרכיב חרדי לסיקור, הדברים מוחמרים וקופצים כתישיים לראש הטורים. כך במקרה בו הפכה פרשת הרס דירה של נוצריות, לפוגרום: "איש לא עושה דבר נגד המנגנון החרדי המחלק קמיעות לתושבים ועורך פרעות וביזה. 3 נשים נוצריות כמעט הועלו על המוקד

בירושלים" ("הארץ", 13.11.98). "זהו כישלון שני בתוך ימים אחדים של הפרקליטות להעמיד כתב אישום מבוסס במעשה הוונדליזם החרדי במאה-שערים," ("ידיעות אחרונות", 24.12.98).

באותה שיטה הופכים פיטורין של טבחית למלחמת תרבות: יומיים אחרי שני ניסיונות הפיגוע ויום אחרי סופת ההוריקן בארה"ב, העדיפה התקשורת הישראלית לעסוק בפיטוריה של עובדת שעברה על איסורי הכשרות במלון "גלאט" כשר. "צו גרוש במטבח" הייתה כותרת אף היא בענק בכתבת השער של מוסף 24 שעות של "ידיעות אחרונות", מיום 16.09.99, וכותרת המשנה בענק: "פוטרה בגלל היותה חילונית". כאילו אם דתייה מוסלמית או צירקסית הייתה מערבת בשר וחלב לא היו מפטרים אותה. בעיתון "הארץ", הוקדש מאמר מערכת ראשי בנושא, תחת הכותרת "כניעת בתי המלון" ("הארץ" 26.9) שקושר בין טיב האוכל לבין כשרות. כאילו סועדים אינם בוחרים לאכול במלונות כשרים משום שהאוכל "תפל". במאמר גם הוזכר שאת משכרותם של המשגיחים משלם הציבור. מסיפורה של השפית עצמה (בכתבת מגזין ענקית במוסף "הארץ") עולה, כי היא התרשלה במילוי דרישות השולחן ערוך, ובכך הטעתה יהודים דתיים שאכלו במלון "הילטון", שהציג את עצמו כמקיים כשרות למהדרין.

מומחים ומלומדים מנתחים בתקשורת ברב חשיבות את הילידים החרדים, הבורים והנבערים ואת התנהגותם, תוך הקפדה יתירה על אורחותיהם. לדוגמא, ביום הזיכרון אשתקד בעמוד הראשון ב"ידיעות אחרונות", הוצגה תמונת שער בה נראה חרדי (מאוכלוסית "בעלי התשובה" דווקא) וקבצן במדרחוב בירושלים היושב בעת הצפירה. בתמונת התקריב, נצפה ברקע חילוני מטושטש יושב גם הוא, אלא שאת המהומה ייצר החרדי. אף בכל הנוגע לסמלי הציונות, התקשורת לא מניחה לחרדים לבלבל אותה עם שינויים בסטריאוטיפ. בבוקר יום הזיכרון בסקירת עיתונים ב"קול ישראל" הוצג מאמר חריף מעתון "יתד נאמן", ואילו מאמר בולט ומרכזי ביומון האח "המודיע", הבכיר בעתונים החרדיים, מעטו של בכיר העורכים בעתון, שכולו אומר הדר וכבוד לחללי צה"ל לזכרם ולכבודם, נעלם משום מה מעיני העורך של "קול ישראל".

העצמת תחושת האיום

הסיקור התקשורתי של החרדים לוקה גם ביצירה והעצמה של תחושת האיום מהחרדים באשר הם. פעמים רבות זה נעשה לא בהסתמך על דברים שהתרחשו אלא באמצעות הצגת ציפיות מוקדמות למעשים אלימים.

ערב עצרת התפילה הענקית שאורגנה בירושלים נגד הבג"ץ הבטיחו כותרות העיתונים מהומות ו"אלימות חרדית" בעצרת הענק בירושלים. בסופו של דבר, לא היה במהלכה ולו משהו הקרוב לאירוע אלים. העיתונות, הרדיו והטלוויזיה ניפחו את היערכות המשטרה, את המהומות ואת ההתפרעויות העתידיות של הציבור החרדי לממדים של היסטריה.

ולדוגמאות נוספות:

- "בציבור החרדי צפויה תגובה נזעמת". על החלטת שר הפנים כי הקונסוליות יוכלו לערוך נישואים אזרחיים (שחר אילן, "הארץ" 14.2.00).
- "במשטרה חוששים, שחרדים ינסו לתקוף את דנה אינטרנשיונל" ("מעריב" 10.5.99).

- "החרדים מאיימים לתקוף קונסרבטיבים ליד הכותל המערבי בט' באב" ("ידיעות אחרונות" 21.7.99).

- "פעילים בש"ס מתכוונים לקיים מחאות אלימות ביישובי פריפריה, הרחק מירושלים מקווים שדרעי לא יוכל לעצור בעדם" (שחר אילן, "הארץ" 16.3.99), ביום הכרעת הדין של דרעי בבית המשפט המחוזי.

והפוצעת מכל היא "מכבסת המילים" הנהוגה בטרמינולוגיה התקשורתית כלפי חרדים. חרדי המותח ביקורת הוא מגדף או מנאף. הפגנת חרדים היא בדרך כלל התפרעות, או מהומות. שינוי פני שכונה היא התפשטות או השתלטות חרדית. דרישות חרדיות לגיטימיות הופכות ללחץ. התחשבות ברגשות החרדיים הופכת לכניעה וסחיטה. המילים לחץ, כניעה, סחטנות, קיצוני, קנאי, הן לעולם בגדה החרדית ואילו המילים נאור, שפוי, ליברלי, סובלני הן לעולם בגדה החילונית.

על ההדרה של החרדים מן התקשורת קשה לי אישית כשותף חרדי יחיד קבוע בתוכנית טלוויזיה בערוץ 33 מזה כשנה ומחצה, להלין, בוודאי לא כמוזמן קבוע לתוכניות רדיו, טלוויזיה ועוד. אך המציאות של טיפול פטרוני, מתנשא בכל נושא אף אם הוא קשור להתנהלות חיינו הפנימיים ללא תגובה חרדית מינימלית, מדברת בעד עצמה והיא בעצם כל הסיפור.

תודה לאנשי מנוף על הסיוע בציטוטים ובמקורות.

אי-שוויון בתקשורת כלפי אנשים עם מוגבלות

פרופ' גייל אוסלנדר, בית-הספר לעבודה סוציאלית ע"ש פאול ברוואלד, האוניברסיטה העברית בירושלים, ופרופ' נורה גולד, טורונטו, קנדה²¹

התקשורת בישראל מפגרת בהשוואה לתקשורת הקנדית ביחסה לאנשים עם מוגבלות ומתאפיינת בגישה שמרנית, המדגישה את מוגבלויותיו של הנכה ומציגה אותו כאדם שאיננו מסוגל לתפקד ולהשתלב בחברה. זאת לעומת הגישה המתקדמת, המדגישה את יכולותיו וזכויותיו של הנכה ומוקיעה תופעות של הפליה על רקע מוגבלות. בישראל הופיעו נושאים העוסקים באנשים עם מוגבלות בעמודים הפנימיים בלבד, הכתבות היו קצרות באופן משמעותי מהכתבות הקנדיות ולעתים בא צילום בלבד במקום כתבה. כמו כן, בידיעות וכתבות שעסקו באנשים עם מוגבלות הביאה העיתונות הקנדית את דבריהם של מושאי הידיעה בתכיפות גדולה פי שלושה מאשר בעיתונות הישראלית (שהעדיפה להביא דברי אנשים אחרים עליהם).

עמדות חברתיות כלפי אנשים עם מוגבלות הן אחד המכשולים העיקריים לשילובם המלא של הללו בחברה וכן לקבלת זכויות כאזרחים שווים לכל דבר. ביקורות רבות הושמעו על כך שאמצעי התקשורת, בארצות שונות, מציגות מוגבלויות באור לא מדויק ואף משפיל. זאת ועוד, לתקשורת מיוחסות השפעות של שימור וכן חיזוק סטריאוטיפים שליליים. התקשורת מציגה אנשים עם מוגבלות בצורות סטריאוטיפיות שונות, כחלשים, חסרי אונים וחסרי כוח, כקורבנות, כגאונים וגיבורים, כמושא לרחמים, להומור ולעג, ולעיתים קרובות גם כמסוכנים.

באיזו מידה הכללות אלו מתקיימות גם כאן, בישראל? שאלה זו נבדקה באמצעות סקר, שערכו החתומות מעלה ב-1999, ובו השווה הכיסוי התקשורתי של מוגבלויות בישראל ובקנדה. במחקר זה נבדקו כתבות שפורסמו במשך שלושה חודשים של שנת 1998, על מוגבלויות ועל אנשים עם מוגבלות והופיעו בעיתונים שונים, ביניהם "יוקרתיים", פופולריים, ומקומיים. בשנת 1999 בוצע מחקר משלים שסקר את העיתונות הישראלית בלבד, לרבות עיתונים יוקרתיים, פופולריים, מקומיים וסקטוריאליים בעברית, ערבית ואנגלית. המידע שיוצג להלן יתבסס על המחקר העיקרי, קרי משנת 1998, בלוי עדכונים נבחרים ואף דוגמאות, שיתבססו על המחקר המשלים. בנוסף, נתבונן בנושאים הנוגעים לנושא של מוגבלויות אשר דווחו בעיתונים לאחרונה וכן בצעדים שנקטו בארצות אחרות על מנת לשפר את אופן הכיסוי התקשורתי של נושא המוגבלות.

היקף הכיסוי וסוג הכיסוי

למרות שמוגבלויות אינן נמצאות בעדיפות עליונה של סדר היום התקשורתי בישראל, הן מסוקרות באופן שוטף למדי. בשלושת החודשים של המחקר המקורי נמצאו 203 מאמרים שדנו

במוגבלויות ובאנשים עם מוגבלות. כלומר, בממוצע פורסם סיפור עיתונאי אחד בנושא כל יום. נתונים אלה גבוהים בהרבה ממה שדווח בשנים קודמות למשל בארצות-הברית. מצד שני, חשוב להדגיש כי הכיסוי לא היה עקבי בכל סוגי העיתונים. המחקר המקורי הצביע על כך שקיימת סבירות גבוהה יותר (60%) להופעת מאמרים על מוגבלויות בעיתונות הפופולרית לעומת העיתונות היוקרתית (40%). בהשוואה לשאר קהלי היעד של העיתונים, הקוראים של העיתונות היוקרתית מתאפיינים בהשכלה וכן בהכנסה, גבוהה. ידוע כי העיתונות משחקת תפקיד בקביעת סדר היום הציבורי ושמירה על הסטטוס קוו. מכאן נראה שאין זה מקרי שדווקא העיתונות ה"פופולרית" (שעל פי תפיסה זו, אינה מייצגת את האינטרסים של האליטות) תהיה זו שתכלול אנשים עם מוגבלות ב"סדר היום" שלה. מחקר ההמשך מראה אף הוא שסיפורים על אנשים עם מוגבלות מקבלים כיסוי מצומצם יותר בעיתונות הדתית והערבית. בעיתונות סקטוריאלית מעין זו, מושם הדגש על חינוך לבריאות ועל חידושים שהתגלו סביב דרכי טיפול, כשהדיווח נושא אופי "אובייקטיבי". נראה שנתון זה משקף העדפה שקיימת בקרב מגזרים אלה להרחיק אנשים עם מוגבלויות מהעין הציבורית. נטייה זו מונעת מנושאים הקשורים למוגבלויות להפוך חלק מהשיח הציבורי במגזרים אלה.

על פי הספרות המקצועית, העיתונות נוטה לסקר נושאים הקשורים במוגבלויות באופן "רך", כזה שקשור באינטרס אנושי ומובא בדרך כלל בצורה של סיפור אישי. זאת בניגוד לנושאים אחרים שמסוקרים כחדשות "קשות", כאלה המעוגנות סביב נושא ולא אדם. צורת סיקור זו של נושאים הקשורים במוגבלות, מהווה מקור לתסכול לפעילים למען זכויותיהם של אנשים עם מוגבלות. במדגם שנחקר כאן, נמצא, באופן הפוך למדווח בספרות, שרוב המאמרים שנבדקו היו בגדר חדשות קשות, סיפורים עובדתיים (70%), בהשוואה לכתבות מיוחדות (27%) או כתבות של העורך (3%). אולם, אפילו כתבות על מוגבלות מסוג של "חדשות קשות" לא מוקמו בצורה בולטת בעיתון, קרי, בשער העיתון או בראש מדור. מאמרים על מוגבלויות נווטו לעמודים פנימיים של העיתון, כשהם מופיעים, לדוגמה, יחד עם דיווחים על פלילים או לצד מודעות האבל. כמצופה מחדשות קשות, גם כאן רוב המאמרים היו קצרים למדי: 57% מתוכם כללו פסקה אחת עד חמש פסקאות, ורבע מהם כללו שש עד עשר פסקאות. בנוסף, הן מסוקרות לפרק זמן מאוד קצר, בדרך כלל יום או יומיים. נושאים הקשורים במוגבלויות, כך מסתבר, מתחלפים במהירות רבה בעיתונות הישראלית. קשה לומר אם נטייה זו משקפת את התעסקותנו עם נושאים אחרים כגון בטחון ויציבות כלכלית או שמא היא נובעת ממסורת עיתונאית מקומית.

תוכן המאמרים

התקשורת מדווחת על מוגבלויות מסוגים שונים. מוגבלויות פיזיות מסוקרות בתדירות גבוהה יותר (57%) בהשוואה לכאלה התפתחותיות (11%), רגשיות (16%) או לסוגים אחרים וצירופים (16%). מאמרים רבים יותר מתייחסים לפרטים אינדיבידואליים עם מוגבלות או לבני משפחה (65%) בהשוואה לכאלה הנושאים אופי קולקטיבי קרי, מדווחים על קבוצות או ארגונים. הנטייה להתייחס לבעיות של אנשים עם מוגבלות מנקודת מבט אינדיבידואלית, פרטנית, משקפת אידיאולוגיה מסוימת שמגדירה מהי מוגבלות והבעיה של מי היא.²²

רוב המאמרים (85.6%) התמקדו בבעיות וצרות של אנשים עם מוגבלות. בעיות שכיחות ביותר כללו ענייני כספים כגון קושי להתקיים מקצבת הנכות (21%), העדר שירותים או נגישות

לשירותים או לחילופין, איכותם הירודה של השירותים (18%). כל זה אינו מפליא, בהתחשב בכך שאנשים עם מוגבלות חשופים יותר לעוני, בעיקר בשל קשיים במציאת עבודה בשכר, ובשמירה על מקום עבודה קיים. כתוצאה מכך, הם נזקקים לתמיכה כלכלית, קצבאות והבטחת הכנסה. העדרם של שירותים לאנשים עם מוגבלות בצד קיומם של שירותים לא הולמים, הן תופעות ידועות בישראל. רבים מהשירותים החשובים אינם נגישים לאוכלוסייה זו, לרבות תחבורה ציבורית ובניינים ציבוריים כגון שירותי בריאות ושיקום, בתי ספר ואוניברסיטאות ואפילו מקלטים.²³

רשויות ממשלתיות מוזכרות לעיתים קרובות בכתבות שנוגעות למוגבלויות. במיוחד בולטים תפקידם של סוכנים לשליטה חברתית, כשבתי המשפט מוזכרים ברבע מהמאמרים שנחקרו, בנוסף מוזכרת המשטרה (9%) ואף הצבא (5%). נתון זה יכול להיות מושווה, לדוגמה, לדיווח בכתבות על רשויות הרווחה. מהנתונים עולה כי רשויות אלה הן ברמה הארצית והן ברמה המקומית, הוזכרו רק ב-7.4% מן הכתבות בזמן שרשויות הבריאות נזכרו ב-10% מתוכן. העובדה שבתי המשפט נזכרו ברבע מן המאמרים מעידה על הפונקציה של שליטה חברתית שיש למימשל ביחס לאנשים עם מוגבלות. בנוסף, נתונים אלה יכולים גם להעיד על מגמה של התעוררות בקרב אנשים עם מוגבלות לתבוע את המגיע להם, את זהויותיהם זכויותיהם של הללו.

מאפיינים של אנשים עם מוגבלות

דרך אחת שבאמצעותה התקשורת יכולה להשפיע על דעת קהל ביחס לקבוצה או פרט היא על ידי תיאורם. נמצא כי ברוב המקרים, לא מוזכר שמו של האדם עם המוגבלות, בעיתונות בישראל. נתון זה מהווה ניגוד חריף לנתונים מארצות אחרות לדוגמה קנדה, שבה כמעט כל הפרטים מזוהים בשם. מחד, יתכן ותופעה זו נובעת מתוך רצון לכבד את פרטיותו של האדם המתואר בכתבה. מאידך, העדר נתון זה מחזק את אנונימיותו של אותו פרט, ומאפשר לשמור מרחק בינו ובין הקורא. בהמשך לכך, מצאנו שימוש מועט יחסית בתמונות של אנשים עם מוגבלות. באופן דומה, במקרים רבים העיתון מספק מאפיינים מועטים של האדם עם המוגבלות. המאפיין המדווח במיוחד הוא גיל (73%), ואחריו תעסוקה (22%), התנהגות בעייתית (21%) ותיאור של הלקות והנכות של הפרט (18%).

העיתונות הישראלית כמעט ולא כוללת ציטוטים ישירים מפי אנשים עם מוגבלות. במחקר זה, לדוגמה, ציטוטים ישירים הופיעו רק בכמחצית המאמרים (52%) בזמן ש 21% מהציטוטים בלבד היו מפי האדם בעל המוגבלות עצמו. בשאר המקרים צוטטו חברים או בני משפחה, אנשי מקצוע, קובעי מדיניות ובאי כוח של הממשלה. העובדה שאנשים עם מוגבלות לא מורשים "לדבר בשם עצמם", מונעת מהם את האפשרות להגדיר את המציאות הנחווית על ידם במונחים שלהם ולייצג את עצמם כאנשים עצמאיים וחושבים.

חשיבות מיוחדת קיימת לתוויות או כינויים המוצמדים לקבוצות של אנשים. בעוד שלתוויות יש חשיבות בביסוס שפה אחידה ובשיפור התקשורת, הן עלולות גם לשרת מטרה שלילית שמהותה יצירת הבחנה בין קבוצות יוצאות דופן ודחיקתן לשוליים. כשתוויות הן שליליות, הן עלולות להנציח סטריאוטיפים ודעות קדומות. מהם הקריטריונים לשפה "נקייה"? רוב החוקרים

מסכימים ששימוש במוגבלות כשם עצם ("הנכה", "החרש", "המפגר"), משתווה להקבלה בין האדם למוגבלותו, תופעה הידועה בשם spread בספרות המקצועית. יש שמרחיקים לכת ודורשים "לשים את האדם בראש", כלומר להזכיר את האדם באופן מפורש טרם ציון מוגבלותו. ביטויים נוספים שנחשבים לא מקובלים הם ביטויים סנסציוניים, או כאלה שטומנים בחובה שיפוטיות ערכיים כגון "סובל", "קורבן" כמו גם "חולה" - ביטוי שמרמז על פסיביות וחולי.

שימוש במינוח שלילי מעין זה נפוץ בעיתונות הישראלית. רק ב-36% מהמאמרים הייתה התייחסות מפורשת הן לאדם והן למוגבלותו (לדוגמה: "הילד החרש"). ב-64% המאמרים הנותרים נעשה שימוש, ברמה כזאת או אחרת, בשפה שאינה נקייה: שימוש במוגבלות כשם עצם (24%), התייחסות לאדם כאל חולה (20%) או ביטוי לא מכבד אחר (20%). למען ההגינות ראוי לציין כי ייתכן שעל ידי שימוש בטרמינולוגיה מעין זו העיתונות פשוט פוסעת בדרכי קבוצות וולנטריות ואחרות המשרתות אוכלוסייה זו ואשר ממשיכות לכנות את עצמן בשמות אשר עשויים להיתפס כלא מכבדים בארצות אחרות (לדוגמה: אק"ם - אגודה לקימום מפגרים). בנוסף, חשוב לציין שחוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות שקיבלה כנסת ישראל בפברואר 1998, המליץ לאמץ את הביטוי המילים "אדם עם מוגבלות" כחלופה למילה "נכה". מעניין יהיה לראות כמה זמן ידרש, אם בכלל, להמלצה זו להיטמע בכלי התקשורת ובציבור כולו.

דימויים של אנשים עם מוגבלות

צירופים שונים של המאפיינים שצוינו לעיל יוצרים דימוי של האדם עם מוגבלות בעיני רוחו של הקורא. נביא לפניכם דוגמאות של כמה מן הדימויים השכיחים:

קורבן

אנשים עם מוגבלות מצטיירים לעתים קרובות בתקשורת כקורבנות של פשעים אלימים ושל התעללות, כמו גם כקורבנות להתאכזרות והשפלה של שירותי בריאות ורווחה ושל החברה בכלל. מציאות זו נכונה במיוחד עבור נשים. בדיווחים אלה, שמו של האדם בדרך כלל אינו מצוין ולרוב מתייחסים אליו על פי מוגבלותו. דוגמה לכותרת של דיווח קצר מעין זה "מאושפזת בבית חולים פסיכיאטרי: נאנסתי" (ידיעות אחרונות, 16/2/99). דוגמאות אחרות כוללות סיפורים כמו "שש שעות בקבר - נכה תושב מזרח העיר נכפת באזיקונים והושלך לקבר פתוח", (כל העיר); "מ"פ הרחיק חייל מגמגם משמירה בגלל ביקור אלופ" (ידיעות אחרונות, 5/2/99), "מטפל מואשם בביצוע מעשה סדום בצעירה מפגרת" (הארץ, 2/3/99). באופן כללי, פרטים מעטים מעבר לגיל, מין וסוג המוגבלות מדווחים בסוג כזה של סיפור, בזמן שהאדם עם המוגבלות מוצג כמישהו חלש, חסר אונים, ושמנוצל על ידי בעלי סמכות או כוח.

מסוכנים

דימוי נפוץ נוסף לאנשים עם מוגבלות הוא של מישהו המהווה סכנה לאלה הבאים עימו במגע או לקהילה בכלל. אמירה זו נכונה במיוחד לגבי אנשים עם מוגבלות פסיכיאטרית. כאן שוב, בזמן ששמות כמעט ולא מצויינים, ההתנהגות המסוכנת של האדם עם המוגבלות מתוארת לפרטים. בנוסף, טבעה המסוכן של התנהגותו של אותו פרט מקבלת משנה תוקף באמצעות אזכור של סוכן

לשליטה חברתית בכתבה. לדוגמה, מעריב מדווח (16/3/99) "רוצח בכסא גלגלים נמלט מהתא". המעניין שמקרה ספציפי זה אירע בעיר וושינגטון, שבארה"ב, ונראה כי אין בו עניין מקומי זולת חיזוק דימויי מסוכנותם של אנשים עם מוגבלות. מאמר מעיתון מקומי, ירושלים (29/1/00) מתאר בכותרתו: "עבריינין מסוכן מסתתר בישיבות - העבריינין שנמלט מבית חולים לחולי נפש, נראה מסתובב בשכונות החרדיות בעיר לבוש בגדי חסיד". ועוד מאותו מקור: "המשטרה מחפשת: חולה נפש מסוכן, רוצח בפוטנציה" (31/3/99). כתבות מעין אלה ממלאות תפקיד של חיזוק הפחדים שיש לאנשים רבים מאלה השונים מהם.

אנונימי או בלתי-נראה

דימוי זה מציג את האדם עם המוגבלות כישות שאינה קיימת, כמישהו שאינו יכול לחשוב או לעשות דבר עבור עצמו, שכל הווייתו מסתמכת במוגבלותו. אלמנטים של דימוי זה מופיעים במספר רב של מאמרים המופיעים בעיתונים שונים. לצורך המחשה נתמקד במקרים קיצוניים ביותר. מאמר אחד בעיתון המודיע, למשל, נושא את הכותרת הבאה: "תובע העיד מונשם במכונה ובתנועות שפתיים בלבד", במקום אחר המקרה מדווח כ"שופט העיד מונשם". בשני המקרים משתקפת סבילותו של האדם עם המוגבלות, הן במתן עדות והן בשליטה על פעולות גופניות בסיסיות. דוגמה נוספת מהווה כתבה קצרה אודות אשה ללא שם ("גימלאית כרותת רגלי"), אשר סרבו לטפל בה, לאחר שעשתה את הדרך מאילת לבאר שבע, בשל מחסור ב"טופס מבוקש" (מעריב, 14/3/99).

גיבור כל-יכול

דימוי זה, שבו מציגים ואף יותר מכך - משבחים ומהללים, את ההישגים של אנשים עם מוגבלות, נראה על פניו כייצוג חיובי ולא בעייתי. ייצוגים אלה מופיעים בדרך כלל בכתבות מיוחדות או במוספים של העיתונים וכוללים סיפורים כגון זה על אדם צעיר אחד המתואר כ"סלבריטי מזן מיוחד" במאמר שכותרתו: "הסדרניק בכסא גלגלים" (הצופה, מוסף שבת, 19/3/99). דוגמה נוספת היא סיפור ההצלחות המרובות של אהרון בר, סופר, מוציא לאור ופסיכולוג תעשייתי אשר איבד את ראייתו בגיל 19 ("אשתי לא עשתה לי טובה, היא בחרה בי", ידיעות אחרונות, 14/3/99), כמו גם של הפסנתרן דיוויד הלפגוט ("המוסיקה שבאדם, האדם שבמוזיקה", הארץ, 4/3/99). למרות שתיאורים אלה של האדם המופיע בכתבה, הם חיוביים למדי, הם עשויים ליצור את הרושם שהעולם הוא מקום נטול מכשולים ובכך לשדר מסר שעיקרו שאם אדם עם מוגבלות אינו מצליח באותו קנה מידה של הפרט המצטייר בכתבה, אזי הבעיה נעוצה בכישלון פרטי ובוודאי שלא במכשול חברתי.

נגישות לשידורי טלוויזיה - אנשים חרשים וכבדי שמיעה

רוב תוכניות הטלוויזיה בישראל אינן נגישות לאנשים חרשים וכבדי שמיעה. חוק הקלות לחרש, התשנ"ב-1992 קבע כי בערוצי השידור השונים תתורגם לפחות תוכנית חדשותית אחת בשבוע, לשפת סימנים וכי רבע מהשידורים שאינם בשידור חי ילוו בכתוביות.

רשות השידור עושה כמיטב יכולתה להתחמק ממילוי חובתה. נדרשו שתי עתירות לבג"צ כדי לגרום לה להתחיל לתרגם מהדורת חדשות לשפת הסימנים וגם אז, תוכנית החדשות שנבחרה לתרגום לשפת-סימנים היא מהדורת חדשות אחת בשעה 30: 23. רק תוכניות מקור מעטות מלוות בכתוביות, רובן אינן רלוונטיות לכלל האוכלוסייה. לאחרונה התחייבה רשות השידור, בתגובה לעתירה לבג"צ, להוסיף כתוביות לרבע מהתוכניות המוקלטות, בעברית ובערבית, ולציין בלוחות המשדרים אילו תוכניות מלוות בכתוביות.²⁴

בערוץ 2 תוכניות המקור שמלוות בכתוביות הן בעיקר תוכניות לילדים ותוכניות שמשודרות במשך הבוקר. גם שידורי הטלוויזיה החינוכית, הן בערוץ 1 והן בערוץ 2, אינם מלווים בכתוביות.

נושאים עכשוויים

המגמה שהצטיירה עד כה היא מעורבת, בחלקה נקודות חיוביות, ברובה נקודות שליליות. האם חל שינוי באופן הכיסוי של מוגבלויות בתקשורת הישראלית? התבוננות מקרוב בשני נושאים מהשנים האחרונות יכולים לזרות אור על המצב: "שביתת הנכים" ו"אולימפיאדת הנכים".

שביתת הנכים

נמשכה 37 יום במהלך הסתיו של שנת 1999. בניגוד לנושאים אחרים הקשורים במוגבלות, נושא זה סוקר באופן שוטף בעיתונות. מרגע התחלת כיסוי הנושא בעיתונות, החלו להופיע מדי יום, סיפור אחד או שניים בממוצע, בכל אחד מהעיתונים הגדולים. כתבות בנושא מוקמו הן בשערי העיתון והן במדורים אחרים. במקרים מסוימים הדבר נבע מכורח הנסיבות כשלמשל, היה צורך לדווח על הפרעות שנגרמו לתנועה על ידי המפגינים. במקרים אחרים, סיקור זה היה חלק מדיננים שמתקיימים כל שנה, סביב תקציב המדינה. בניגוד לכיסוי נושאים אחרים, סיקור השביתה לווה בתמונות שהראו את המפגינים עצמם ישובים בכסאות גלגלים או מוצגים באופן אחר שהדגיש את מוגבלותם. ציטוטים הופיעו הן מפי אנשים עם מוגבלות והן מפי בני משפחה. אבל חשוב לשים לב לכך, שסיפורים אלה מבליטים את המצוקה והקשיים הכלכליים שבפניהם עומדים אנשים עם מוגבלות, אולם עם זאת, כתבות אלה הציגו את המפגינים כחזקים - "אנו לא נישבר" (ידיעות אחרונות, 3/11/99) ובשליטה על מצבם "הנכים ניתקו מגע עם האוצר", (ידיעות אחרונות, 5/11/99).

אולימפיאדת הנכים

כמדי ארבע שנים, גם אולימפיאדת הנכים של אוקטובר 2000 זכתה לכיסוי תקשורת. המעניין כאן להשוות את מידת הכיסוי של אולימפיאדה זו למידת הכיסוי של אולימפיאדת הקיץ הרגילה. בעוד שזו האחרונה התאפיינה בהשמעת תקוות, ציפיות ואכזבות, על בסיס יום-יומי מעל דפי העיתון, אולימפיאדת הנכים התמקדה כמעט בלבדית בנחונות ובהישגים של המתחרים השונים. נראה שהייתה נטייה מסוימת לדווח על המתרחש באולימפיאדה זו רק כאשר מישהו מחברי המשלחת הישראלית שבר שיא או זכה במדליה, דיווחים אלה כללו התייחסות הן לזוכה והן לספורטאים האחרים. לעומת זאת, בימים נטולי הישגים, כמעט ולא היה דיווח.²⁵ הספורטאים בכתבות אלה, הוצגו באור חיובי ביותר שכלל פירוט מדויק של הישגיהם, בדומה לזה הניתן בדרך

כלל לספורטאים שאינם בעלי מוגבלות. ברם העובדה שהדיווחים התמקדו בעיקר במקרים בהם חל ניצחון, או הישג מזכיר את דימוי "הגיבור הכל-יכול" שהוזכר לעיל על כל המשתמע ממנו.

מעניין ששני נושאים אלה והאופן שבו כוסו בתקשורת, עומדים בניגוד למה שנמצא במחקר מ-1998, שם מצאנו מחסור בכיסוי של שני נושאים מקבילים: ספורט וחקיקה. במהלך שלושת חודשי המחקר לא הופיע ולו מאמר אחד שעסק בנושאים של "ספורט נכים". בנוסף, כל תהליך החקיקה של חוק שוויון הזכויות לאנשים עם מוגבלות, שחפף לתקופת איסוף הנתונים, כמעט ולא כוסה. ייתכן ששביתת הנכים הוסיפה לדימויים שתוארו לעיל דימוי חדש - זה של אנשים עם מוגבלות כפרטים שמוחים, שנאבקים ונלחמים על זכויותיהם.

אולם, אין בדברים כדי לומר שאין מקום לשיפורים נוספים בהתייחסות התקשורת לנושא המוגבלות, הן באופן הכיסוי והן בתוכנו. שינויים אלה תלויים בגורמים רבים במערכת העיתון כמו גם אצל הכתבים. מחקר אחד מצא, לדוגמה, שכתבים נוטים לעצב את החיבורים שלהם באופן שהולם את תפיסותיהם וציפיותיהם. קשה לנו לקבוע אם תופעה זו שכיחה גם בארץ, אך ברור שאופן הכיסוי תואם עמדות רבות שתוארו בקרב הציבור הישראלי. ייתכן שנדרשת התערבות מכוונת שמטרתה לשנות את עמדותיהם של עורכי העיתונים וכתביהם. לדוגמה, מחקר מ-1992 הצביע על קשר בין התייחסות הכתבים לנושא המגבלות לבין הימצאותם של אנשים עם מוגבלות מבין צוות העיתון. לאור מימצא זה ראוי ליזום העסקתם של כתבים שהם בעצמם בעלי מוגבלות כלשהי.

בהעדר התערבויות לשינוי עמדות, נדרשת פעולה מכוונת עוד יותר. בארצות אחרות פותחו כללים מנחים מומלצים או מוסכמים לדיווח עיתונאי על מוגבלויות ועל אנשים עם מוגבלות. בישראל לא קיימים כללים מעין אלה לגבי מוגבלויות, אם כי הם קיימים לגבי קבוצות אחרות כמו ילדים.²⁶ למרות שלא תמיד מקפידים בקיומם של כללים כאלה, ראוי לזכור שעצם קיומם מהווה מודל לייצוג מכבד ומדויק של נושאים אלה ובנוסף, מהווה מדד להשוואה והערכה. בהתחשב בכוחה של התקשורת להשפיע על דעת קהל בנוגע לאנשים עם מוגבלות, נראה שחשוב להשקיע במאמצים שיכוונו לשיפור הדימויים של אנשים עם מוגבלות בתקשורת שהרי מאמצים כגון אלה יניבו פירות גם בהיבט של שינוי דעת הקהל כלפי מוגבלויות וכלפי פרטים עם מוגבלות.

הבור והמטוטלת: ייצוג הומואים ולסביות בתקשורת ההמונים

עמית קמה, דוקטורנט, החוג לתקשורת, אוניברסיטת תל אביב

אם בעבר הוצגו הומואים הצגה סטריאוטיפית של סוטים משולי החברה, הרי במהלך העשור האחרון חל שינוי חיובי ביחס לייצוגם התקשורתי של לסביות והומואים: הם מוצגים כחברים מתפקדים בחברה הכללית, בעלי מקצוע וחיי-משפחה, שאינם נמנים רק על שוליה האזוטריים ו/או הפליליים.

עם זאת עדיין מוטל דופי בלסביות/הומואים באמצעות ייצוגם התקשורתי - התייחסויות סטריאוטיפיות כאל "אתנחתא קומית" ושימור מיקומם החברתי הבעייתי-כביכול כאשר תחת מסווה של אתיקה מקצועית מובאים מולם "כאיזון" ראיונות עם גורמים שמרניים המביעים עמדות ריאקציונריות קיצוניות.

שני עידנים מובחנים מייחדים את הזירה התקשורתית הישראלית בהקשר של ייצוגי לסביות והומואים: עידן ההיעדר ועידן הנוכחות. הייחודיות נובעת מן המעבר הפתאומי ממצב שבו לא היתה כל נוכחות של לסביות והומואים בשיח הציבורי, למצב שבו הם החלו ליטול חלק פעיל ודינמי במרחב הציבורי. מן הראוי להדגיש כי קו-התפר בין שני העידנים איננו מוגדר-היטב; ולמעשה מקרים לא-מועטים מדגישים את אופיו האמורפי. אכן, היחסים ההדדיים בין התקשורת לבין השחקנים החברתיים נעים לעתים כמטוטלת; אך, יחד עם זאת, ניתן לשרטט מגמות ברורות. במאמר הבא אני מבקש לשרטט ולמפות תופעות ומגמות כוללניות, מבלי להיכנס לתיאור מקרים בודדים. ויותר מכך, הסוגיה של ייצוג בני קבוצות מיעוט הינה מורכבת מאוד, והדיון בה איננו רק "מדעי" או "אובייקטיבי" גרידא, אלא מושפע רבות ממיקומו האידיאולוגי של הכותב. למותר להכביר מלים על כי תפיסת עולמי הליברלית באה לידי ביטוי בנייתו הבא, וברי לי כי מבקר שמרן או רדיקלי היה מאיר באורח שונה את התופעות הללו.

עידן ההיעדר

עד שלהי שנות השמונים של המאה העשרים חָברו מספר גורמים לדחיקת הומואים אל שוליה הבלתי-נראים של החברה. נחוץ להדגיש: היחס החברתי, החוקי, המדעי והדתי ללסביות היה שונה באורח מובהק. מעולם לא הופעלו עליהן סנקציות מוסריות ולגאליות כפי שהוטלו על ההומואים. הכחדתן הסמלית מן המרחב הציבורי נבעה יותר מן היחס המבטל את אפשרות קיומן בכלל, ובכל מקרה ממזעזע את איומן על שלמות המרקם החברתי. למעשה, במידה רבה נוכחותן של לסביות בשיח התקשורתי הינה עדיין מועטה הן ביחס לנשים (שאף הן עדיין אינן זוכות לסיקור שוויוני) והן ביחס לגברים הומואים. להלן מוצעות מספר סיבות להדרתו של ההומו מן

המציאות החברתית והמציאות הסמלית שאפיינה את החברה והתרבות הישראליות עד לפני כעשרים שנים :

- א. עיצוב הפרקטיקה המינית בין גברים כעבירה מוסרית וכהפרעה נפשית המצריכה טיפול.
- ב. האיום מפני העונש הקבוע בחוק כנגד משכב-זכר. למרות שלא היה בחוק משום איסור על קיומם החברתי של הומואים, הרי שלמעשה החוק מִיַּצֵּב אותם כאזרחים מדרגה שנייה, והיה בבחינת איום מתמיד כחרב המתהפכת.
- ג. האתוס הציוני אשר טיפח את הקדימות של הגוף הקולקטיבי המאוחד על פני צרכיהם של הפרטים. הערך של מימוש עצמי בא לידי ביטוי בהקרבה למען הכלל. ומכאן שהשקעת משאבים בקידומו האישי של הפרט נחשבה לבעייתית, במקרה הטוב.
- ד. הקניית ערך חיובי לגבריות השרירנית של הצבר. היהודי הגלותי נתפס כנשי, ולכן הציונות ביקשה 'לרפא' אותו; ולשם כך היה נחוץ להקפיד הקפדה-יתרה על תפקידו המיגדריים הגבריים כהלכה.
- ה. האינדוקטרינציה הלאומית לפיה כל המרבה צאצאים יבורך. ההגשמה העצמית של הישראלית/ת התאפשרה כאשר הם תרמו את חלקם להרבות את כוחה הדמוגרפי של המדינה. וכמובן, המרכזיות של ערך המשפחתיות בחיי הפרט והכלל.
- החברה הישראלית גילתה חוסר סובלנות כנגד הסוטים מן הנורמות והערכים הרצויים. קל וחומר, כלפי הומואים שבעצם קיומם 'חיללו' את העקרונות הציוניים. באקלים אידיאולוגי זה ההכרזה על נטייתו ההומואית²⁷ של אדם בפני אחרים, קל וחומר בפומבי, היתה בלתי-קבילה ולכן בלתי-אפשרית. וכך, נותרו ההומואים שקופים ובלתי-נראים-לעין כלפי החברה הכללית. כלומר, התקיים תהליך דיאלקטי שבו החברה הדירה את ההומואים, ואלו - מתוך חשש מפני סנקציות - נמנעו מלערוך על כך. היעדרותם של הומואים מן המרחב הציבורי ברובה המכריע של ההיסטוריה הישראלית הודגשה על רקע דיווחים עיתונאיים מזדמנים על מעשי סדום שנעשו בילדים ובבני נוער. במשך שנים רבות, השיח התקשורתי על אודות הומואים התבצע בהקשרים של עבירות מין. ולראיה, ארכיון עיתון "הארץ" סיווג כל איזכור של הנושא תחת הקטגוריה "פלילים: עבירות מין" עד שנת 1989. חדירתם של הומואים אל המרחב הציבורי היתה, אם כן, כרוכה בחדירתם הפולשנית לגופם של קטינים חסרי-ישע. הרטוריקה העיתונאית השגורה עשתה שימוש במושגים, אשר חיזקו את הסטריאוטיפ הפולקלוריסטי של סוטה, הנטפל לילדים ומבצע בהם את זממו. ידיעות פליליות שכאלו היו דבר שבשגרה בעיתונות המודפסת עד למחצית השנייה של שנות השמונים, ולמעשה לא הוצעו כל אלטרנטיבות. הרטוריקה הפלילית מדגימה את הסטריאוטיפיזציה, ואת הנטייה לדחוק את ההומואים לשוליה החריגים של החברה. מרבית הידיעות בתקופה זו התאפיינו גם באי-איזכור שמותיהם של ההומואים. ובכך, נוכחותם של הומואים בשיח התקשורתי היתה מוגבלת לדמויות אנונימיות, חסרות שם, פנים וזהות. דהיינו הפחיתו את ערכם האנושי.

עידן הנוכחות

בשנת 1988 תוקן פרק "עבירות המין" בחוק העונשין. השינוי החקיקתי העצים את הקהילה ההומו-לסבית, ואיפשר את ניצניה של התארגנות פוליטית. החל ממועד זה החלו פעילים להסיט את תשומת הלב הציבורית למוקדים ולחזיתות של מאבקים להשוואת מעמדם האזרחי, וזאת בעזרת התקשורת כסוכנת מרכזית תוך החדרת השקפות ועמדות אלטרנטיביות אל תוך ההגמוניה. בעקבות המהפך בתפיסת המחוקק, החלה להסתמן פתיחות כלפי הנושא מצד העיתונאים. התחלות הססניות אלו קיבלו תאוצה בשיעור ללא-תקדים ב-1993, כאשר התקיימה הישיבה הראשונה של ועדת-המשנה למניעת אפליה בשל נטייה מינית בכנסת. יש לראות במועד זה את המהפך המשמעותי ביותר בתחום ההשתתפות של שחקנים הומואים ולסביות במרחב הציבורי. בשנים שחלפו מאז נחלו הלסביות וההומואים הישגים פסיקטיים, חקיקתיים ותרבותיים רבים ומרשימים. מספר המשתתפים כיום בשיח הציבורי בז'אנרים החדשותיים והתיעודיים רב-יחסית, ודמויות הומו/לסביות מהוות חלק כמעט שגרתי בתוכניות בדיוניות רבות.

שיום ומירכוז

המאבקים להכרה בזכויותיהם האזרחיות של הומואים ולסביות החלו להוות חלק אינטגרלי מסדר היום הציבורי תוך הצגה של שחקנים מזן חדש. שחקנים אלו הינם לוחמים לשוויון זכויות וחובות, ומהווים דור חדש של הומואים ולסביות פומביים. אם עוד ב-1988 סירבו פעילים להצטלם, כעת רבים המזדהים בשמם המלא ובליוי תמונתם. ראיונות אנונימיים נתפסים כיום כבלתי-ראויים מבחינת הקריטריונים המקצועיים. ובמלים אחרות, השיח התקשורתי מבנה ומעצב זהות חדשה להומואים וללסביות: השחקנים על הבמה הציבורית כיום הינם חברים המתפקדים בחברה הכללית, ואינם נמנים רק על שוליה האזוטריים ו/או הפליליים. אפילו הדמויות הבדיוניות משקפות נורמות רווחות של תיפקוד, הנתפס כ"נורמלי". יותר מכל, עוזרים הדימויים החדשים לנפץ את המעטה הסטריאוטיפי של סוטה או קורבן.

כמו כן, הדימוי של ההומו רודף-המין החל להתערער עם הצגתם של הומואים, החיים בזוגיות הפומביות הן כאלו המקיימות דפוס משפחתי לכל עניין ודבר. הרטוריקה הזוגית והדגשתה בנרטיבים החדשים באה לידי ביטוי במאבקים הפוליטיים להכרה מוסדית בזוגיות החד-מינית, ובחשיפת חייהם של זוגות. נוצר דימוי חדש של זוגיות, המנחיל מסר של אינטגרציה חברתית ו"נורמליות" קונסנזואלית, תוך הדגשת הרעיון שההומואים/לסביות כקבוצה אינם שונים במובהק ממגזרים חברתיים אחרים.

דיווחים מן החזית

בשנות התשעים קודמו זכויותיהם ומעמדם של הלסביות/הומואים יותר מאשר אי-פעם לפני-כן בהיסטוריה. ההישגים הפוליטיים מלווים בסיקור נרחב ואוהד. לא רק תוצאות המאבקים מדווחות בתקשורת, אלא גם הפעילויות הנלוות אליהן (כגון: הגשת בג"צים). הפעילים רואים

בתקשורת כלי טקטי לגיוס אהדה ציבורית על מנת להבטיח את הישגיהם. אכן, ניכרת תשומת לב רבה יחסית²⁸ מבחינת היקף הסיקור של פעילויות פוליטיות ותרבותיות.

ברצוני להציע שלושה הסברים עיקריים לתהליכי החדירה של לסביות והומואים מן השוליים הבלתי-נראים של החברה הישראלית אל ליבו של המרחב הציבורי:

א. **התגייסותם של חברי הקהילה.** נעשו מאמצים מצד חברי הקהילה לפנות לגורמים האחראיים במוסדות התקשורת הן במחאה על פרסומים פוגעים, והן בדרישה לשיפור הסיקור ואופני הייצוג שלהם. המאמצים הללו נשאו אופי חינוכי, דהיינו - שינוי עמדות בקרב מעצבי השיח התקשורתי על מנת להשריש סטריאוטיפים רווחים.

ב. **יציאה מהארון.** ביטולן של ההגבלות המבניות, והפחתת עוצמתן של הסנקציות החברתיות שייעו בהקלה על מארג השיקולים וההשלכות החזויות להצהרה על נטייתו ההומואית של הפרט בתחומו הפרטי. ובעקבות זאת, מסתמנת נכונות מתגברת של הומואים ולסביות להיחשף ככאלה במרחב הפומבי. קיים גם כנראה אפקט של כדור שלג: היציאה הפומבית מהארון של פרטים מסוימים ללא השלכות שליליות בוטות מקלה על אחרים בהחלטתם לבצע זאת. היציאה הפומבית מהארון נתפסת כאמצעי במאבק לשוויון. ולכן, הבאת סיפוריהם האישיים של פעילים אל קידמת הבמה הציבורית משמשת כלי טקטי לשם השגת יעדים פוליטיים בעזרת גיוס דעת-קהל אוהדת. ובמילים אחרות, ההשתתפות בשיח התקשורתי נתפסת כאסטרטגיה פוליטית: ככל שמספרם של הלסביות והומואים הפומביים, הנמנים על 'הזרם המרכזי' של החברה הישראלית, עולה – כך מעוצבת תמונת עולמם של היושבים בצמתי ההכרעות (מחוקקים, שופטים, אנשי התקשורת וכו') באופנים פחות סטריאוטיפיים. בנוסף לכך, יציאה מהארון המערכתי של אנשי תקשורת איפשרה שינויים רטוריים וסמיוטיים בעיצוב השיח התקשורתי, העלאת נושאים לסדר היום הציבורי וכתירת טקסטים בדימויים המציגים דימויים בלתי-סטריאוטיפיים או כאלו שעברו עידון. לתופעה זו גם משמעות בשינוי אקלים הדיעות בקרב העמיתים במוסדות התקשורת.

ג. **כמעין הצהוב המתגבר.** פריצת דלתות הארון, וחשיפת הקסם הטמון במה שהיה חבוי מאחוריהן מאפשרת הצצה אל תוך עולמות בלתי-ידועים ומסקרנים תוך סיפוק דרישות סנסציוניות, המובנות בחלק מן הז'אנרים התקשורתיים. הדבר נכון במיוחד בתוכניות אירוח. תוכניות אלו מהוות את שדה הפעולה העיקרי בהקשר הנוכחי במדיום הטלוויזיוני, משום שהן מובנות כפורומים לוידויים הטעונים רגשות עזים במיוחד עבור קבוצות שאינן שייכות לאליטות.

אף על פי כן, מסעם של הומואים והלסביות אל ליבו של המרחב הציבורי בישראל איננו נטול מכשולים ומהמורות. למרות האמור עד כה, אפילו בעידן הנוכחי ניתן להצביע על תופעות של 'טיפולי' תקשורתי הומופובי. הגורמים שצוינו לעיל עדיין מוצאים את ביטויים מדי פעם בפעם בשיח התקשורתי והציבורי.

הטלת דופי בלסביות/הומואים באמצעות "יצוגם התקשורתי"

עקרון "האיזון המקודש"

אחת התופעות העמידות ביותר בפני השינויים המתוארים היא תפיסתה של הזהות ההומואית כ"בעיה חברתית". סיווג מסורתי זה מחייב על פי האתיקה העיתונאית הנגדה של טיעונים בעד ונגד התופעה 'הבעייתית'. וזאת כאילו מתוך הרצון להיות נטולי-פניות בהצגת הסוגיה. נדמה שהדרישה הכמוסה במבנהו של השיח התקשורתי המודרני להיות "אובייקטיביים" מצדיק זאת. בחלק ניכר מן הכתבות והדיווחים, במיוחד כאלה העוסקים בהישגים פוליטיים, מקפידים העורכים על עקרון האיזון, שמא ייחשדו כמצדדים בלבד. וכך, ניתן למצוא ראיונות ו/או התבטאויות של רבנים ו/או אנשים אחרים הרואים בהומואיות חטא ו/או מחלה. בעוד שתופעות חברתיות רבות שנתפסו בעבר כ"בעייתיות" אינן מטופלות כך יותר, הרי שברוב הסיקורים של עניינים הקשורים ללסביות/הומואים טורחים אנשי המקצוע לראיין גם גורמים שמרניים המביעים עמדות ריאקציונריות קיצוניות. ובכך, תחת מסווה של אתיקה מקצועית, התקשורת משמרת את מיקומם החברתי הבעייתי-כביכול של ההומואים/לסביות. לדוגמה, גם כאשר נסקר אירוע כניצחון פסיקתי בבתי המשפט, נוהגים העיתונאים לראיין לא רק את התובעים ואת מרשיהם, אלא גם טורחים להביא את דברי הבלע המקטרגים של רבנים, ח"כים חרדים וכיוצא באלו אישים השוללים את עצם קיומם. דוגמה נוספת היא הנטייה הרווחת בטלוויזיה לראיין את "האיש מהרחוב" המביע את שאט-נפשו מן הלסביות/הומואים המקיימים הפגנה או אירוע פומבי כלשהו.

אתנחתא קומית

תופעה נוספת הממשיכה במסורת המיסגור הבעייתי של הייצוג ההומואי היא האתנחתא הקומית. כלומר, עיצוב של דימוי מגוחך המחזק את הסטריאוטיפ העממי וגם מותיר את ההומו בשוליה ה'אקזוטיים' או ה'צבעוניים' של החברה ה'תקינה' מבלי לאיים עליה. הסיקור העיתונאי והטלוויזיוני של אירועים (כגון "מצעד הגאווה" האמור להוות הכרזה פוליטית ולא רק חגיגה עליזה גרידא!) מתמקד לעתים תכופות בגברים חשופים או כאלו הלבושים באורח אקסטרורגנטי ומתעלם מן האחרים. ההומואים משורטטים כליצנים משעשעים ו/או מעוררי חמלה. גם בהקשרים בדיוניים ובפרסומות ההומו מוצג לעתים כיצור צווחני, היסטרי ושטותי באופן מגוחך.

בלבול מושגי

למרות שהמחקר המדעי מראה שאין קשר כלשהו בין זהות מיגדרית (היות הפרט גבר או אישה) לבין נטייה מינית (מינו של מושא האהבה והתשוקה); השיח העממי והתקשורתי עדיין דבקים במיתוס של "ההומו הנשי" ו"הלסבית הגברית" (קרי - "היפוך מיגדרי"). התקשורת אינה מקפידה על שימוש מושכל במושגים הלשוניים. וכך, בשפה העיתונאית נוקטים לחילופין במושגים שונים כאילו הם זהים במשמעותם: זהות מינית, נטייה מינית, נטיות מיניות, העדפה מינית וכדומה. ואלה תמיד מיוחסים אך ורק ללסביות/הומואים, כאילו האחרים נטולי נטייה מינית וכו'. ובכך, השיח הציבורי משעתק את 'אחרותם' של ההומואים/לסביות בעזרת כלים סמליים אלה, ובהכרח את נחיתותם. ויותר מזה: גם הדמויות הבדיוניות המבליחות מדי פעם על מסכי הטלוויזיה

מעוצבות בדגמים ההולמים דעות קדומות אלו. הצגתם של ההומו כבלתי-גברי ושל הלסבית כגברית מאפשרת להגדירם כגורם מאיים, מסוכן ומן הסתם בלתי-רצוי.

קנוניה לשמירה על ה'ארון'?²⁹

אחת הסוגיות האידיאולוגיות והאתיות המרתקות המעסיקה חוקרים ופעילים היא מחויבותם של אמצעי התקשורת לשמירה על חשאיית הזהות ההומואית של אנשים ידועי-שם. בניגוד לעיסוק האינטנסיבי בחייהם הפרטיים של ידוענים שונים במדורי הרכילות, בראיונות עימם ובתוכניות האירווח, אנשי התקשורת משתפים פעולה עם לסביות/הומואים הטוענים שזהותם ההומואית היא בבחינת "עניין פרטי" שאיננו מעניינו של הציבור. אולם, כל עוד קנוניה זו נשמרת בקנאות, המסר נותר חד-משמעי: הומואיות היא מאפיין מבייש, משפיל ובלתי-ראוי. הפתרון של איחזון כפוי של אישי ציבור מעורר לאחרונה סערת רוחות ורגשות, ואינני מבקש לטעון שהוא התשובה הנכונה הבלעדית, אלא להציג את הבעייתיות הכרוכה בטיפול הדיפרנציאלי בפרטיותם של הומואים/לסביות ושל הטרוסקסואלים.

לסיכום, ניתן להצביע על תנועת מטוטלת ביחסה האמביוולנטי של תקשורת ההמונים בישראל ללסביות ולהומואים. מחד גיסא, שיעור הייצוגים שלהם רב מתמיד. מרבית ההומואים/לסביות הפומביים נמנים על ליבו של הקונסנזוס החברתי ה'מקובל'. מאידך גיסא, התמונה המוצגת רחוקה מלהשביע רצון. המסרים המפורשים והמובלעים אינם מאפשרים לחלץ את הלסביות/הומואים מן ה'בור' המטפורי שבו הם נמצאים על תקן של 'אחרים', ולמצבם כתברים מן-המניין בחברה הישראלית. מסקנה זו תקיפה וחשובה במיוחד בהקשר של קהל הצרכנים ההומו/לסבי, הממשיך להתבונן בבבואה מעוותת של עצמו במראה התקשורתית.

-
- 1 אהרן ברק "כבוד האדם כזכות חוקתית" הפרקליט מא (תשנ"ד) 271, 279.
 - 2 השופט אהרן ברק, בג"צ 399/85 **כהנא נגד הוועד המנהל של רשות השידור**, פ"ד מא (3) 255, 272.
 - 3 החלטת הוועד המנהל של רשות השידור מיום 1.8.84.
 - 4 השופט אהרן ברק בבג"צ 399/85 **כהנא נגד הוועד המנהל של רשות השידור**, פ"ד מא(3) 255, 272-273.
 - 5 עוד על העתירה ראו במאמרה של ויקי שירן בהמשך חוברת זו.
 - 6 השופט מאיר שמגר בבג"צ 1/81 **שירן נגד רשות השידור**, פ"ד לה(3) 365, 378.
 - 7 השופט אהרן ברק, בג"צ 953/87 **פוז נגד ראש עיריית ת"א-יפו**, פ"ד מב(2) 309, 332.
 - 8 דו"ח הוועדה הציבורית, עמ' 21.
 - 9 אנשי תקשורת נוהגים לטעון שהם מזמינים לתוכניותיהם אנשים על פי דעה ולא על פי עדה. ייתכן. הם יצטרכו להסביר בהתאמה איך נבראה תחת ידיהם מציאות משונה ממנה עולה שלרוב האוכלוסיה אין דעה.
 - 10 לדו"ח מפורט ראו: מוטי נייגר, אייל זנדברג ועיסאם אבו-ריא, "תקשורת יהודית או תקשורת ישראלית? תפקוד כלי התקשורת בישראל בסיקור הארועים האלימים בין האזרחים הערביים למשטרה באוקטובר 2000." עמותת קשב, מאי 2001. <http://www.keshev.org.il/hebrew/reports/alaksa/index.shtml>
 - 11 סיכום של המחקר הזה הופיע תחת הכותרת "האוכלוסייה הערבית בעיתונות העברית - תקשורת ודה-לגיטימציה סוציו-פוליטית", המכון לחקר השלום בגבעת חביבה והמרכז לחקר החברה הערבית בבית ברל, 1998. המאמר מבוסס חלקית על החיבור הזה. כמו כן, כל הנתונים והציטוטים לקוחים ממנו.

- 12 ידיעות אחרונות, 27.3.97.
- 13 Gadi Wolfsfeld, Eli Avraham and Issam Aburaiya, "When Prophecy Always Fails: Israeli Political Communication, Vol. 17, No.2 Press Coverage of the Arab Minority's Land Day Protests (April-June, 2000), pp. 115-131
- 14 קיימת ספרות רבה בנושא, ראו למשל: Cohen, Adoni and Bantz, 1997; Wolfsfeld, 1997; Liebes, 1997; 1990.
- 15 הגדרות המושגים ודיון מעמיק בנושא הערבים כמיעוט לאומי וישראל כדמוקרטיה אתנית ניתן למצוא בסמוחה, 1999.
- 16 ברצוני לציין כי כל הכללה לגבי הפרשנות של העיתונאים עושה עוול למספר עיתונאים שטורחים להציג תמונה אחרת על קבוצות הערבים השונות, למשל עמירה הס וגדעון לוי.
- 17 סיכום המחקרים על נושא סיקור הערבים ביום האדמה ניתן למצוא אצל Wolfsfeld, Avraham and Aburaiya, 2000 (הערה 11 לעיל).
- 18 סיכום שני המחקרים על דימוי הערבים בראשית האינתיפדה ועשור לאחר מכן ניתן למצוא ב-First, 1998, פירסט, 1995.
- 19 ראו לדוגמה מחקרים על נושא זרימת חדשות בינלאומיות Hafez, 2000.
- 20 המאמר מבוסס על: "השסע השקוף: תצפית פמיניסטית על החברה דרך התקשורת הישראלית" שנכתב עבור: **החברה הישראלית: בין פילוג לאחדות** בעריכת פרופ' אפרים יער וד"ר תמר הרמן, מרכז תמי שטינמץ למחקרי שלום, אוניברסיטת תל-אביב. הכתוב מתבסס, בין השאר, על מחקריהן של מירה אריאל, חנה הרצוג, מיכל גינת, גבי וימן, דליה לירן-אלפר, דפנה למיש, ענת פירסט, רונית קמפף וחווה תדהר.
- 21 המחקר ששימש בסיס למאמר זה מומן ע"י מרכז הלבט ללימודים קנדיים, האוניברסיטה העברית. אנו מודות למיכל סופר על עזרתה בהכנת מאמר זה. את הנוסח המלא של המאמר ומראי המקום אפשר לקבל באגודה לזכויות האזרח בישראל.
- 22 Hafferty & Foster (1994) כותבים שבסרטים "הדילמות שבפניהן ניצבת הדמות בעלת המוגבלות בדרך כלל מוצגות כתוצאה מהעדר פתרונות ברמה אינדיבידואלית" (עמ' 187). הנטייה בעיתונות הישראלית לגבי דיווח על פרטים לעומת קולקטיווים עשויה לשקף תפיסה מעין זו.
- 23 לדוגמה, "בדיקה במגרש החניה", **ירושלים**, 26.2.99; כץ, 1997.
- 24 בג"ץ 5959/00, **בקול – ארגון כבדי שמיעה ומתחרשים נגד רשות השידור**, פסק-דין מיום 7.3.2001.
- 25 "ארד ליוגב קנזי בסידני" **ידיעות אחרונות**, 22.10.99.
- 26 תמר מורג וגבריאל שטרסמן, חשיפת ילדים בתקשורת: מדרוך לעיתונאים(ת), המועצה הלאומית לשלום הילד ומועצת העיתונות בישראל, ירושלים (אין תאריך).
- 27 למען הסר ספק: המושגים "הומוסקסואליות" ו"נטייה הומואית" תקפים גם לנשים לסביות.
- 28 מחקרים במדינות אחרות מצביעים על התעלמות התקשורת של הזרם המרכזי מפעילויות פוליטיות ואירועים חברתיים ותרבותיים.
- 29 ה"ארון" הוא מטפורה המציינת את ההקפדה של הומואים/לסביות שלא לדווח לסביבתם החברתית על זהותם הזו. ולכן, "להיות בארון" משמעו הצגה כוזבת של העצמי בפני אחרים. ולהיפך: "לצאת מהארון" משמעו להצהיר על היות הפרט הומו/לסבית.